

ISSN: 2791-3732

DƏDƏ QORQU DÜNYASI

Beynəlxalq Elmi Jurnal

**Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
Bakı Dövlət Universiteti**

**Filologiya fakültəsi
“Dədə Qorqud” Elmi-Tədqiqat Laboratoriyası**

DƏDƏ QORQUD DÜNYASI
Beynəlxalq Elmi Jurnal

Cild: 6 Sayı: 8

WORLD OF DEDE KORKUD
International Scientific Journal

Volume: 6 Issue: 8

**Bakı – Baku
2024**

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı İlhamə BABANLI, BDU, Dədə Qorqud ETL / Azərbaycan
+994 70 225 18 69
dedeqorqud.dunyasi@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>

Redaktor

PhD. Dr. Almara NƏBİYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
nebiyeva_almara@mail.ru

Redaktor köməkçiləri

PhD. Nahidə HƏSƏNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
hnahide1@mail.ru

PhD. Ülviyyə İBRAHİMOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
ulviyyaibrahimova2@bsu.edu.az

Fərqanə ƏLİYEVƏ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
farka85@gmail.com

Vüsal ABİYEV, AMEA, Folklor İnstitutu/ Azərbaycan
v.abiyev@mail.ru

Dillər üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Mətanət ƏMRAHOVA, Xəzər Universiteti / Azərbaycan
amrahova2016@mail.ru

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Tofiq NƏCƏFOV, AMEA, A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Şəhla SƏMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Rafail ƏHMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti/ Azərbaycan
Prof. Dr. Adil BABAYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc SADIQOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rövşən CAVADOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Avtandil AĞBABA, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Nizami CƏFƏROV, Atatürk mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. Məhərrəm QASIMLI, AMEA, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat institutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Səhər ORUCOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Muxtar KAZIMOĞLU, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Əbülfəz AMANOĞLU, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Əsməd MUXTAROVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İbrahim ZEYNALOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Tofiq HACIYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Məhərrəm MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Sevinc ƏLİYEVƏ, Monitoring mərkəzin direktoru / Azərbaycan
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İlhamə HACIYEVƏ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mətanət ABDULLAYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Rüstəm KAMAL, Azərbaycan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mahmud ALLAHMANLI, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Aida QASIMLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Sənan İBRAHİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Elbrus ƏZİZOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Aslan BAYRAMOV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mübariz YUSİFOV, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yadulla AĞAZADƏ, Lənkəran Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Abid TAHİRLİ, Lənkəran Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Kamran KAZIMOV, Lənkəran Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Bülent KIRMIZI, Osmaniye Korkut Ata Universiteti/ Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Mətanət MAAŞALLAHOĞIZI, AMEA, Folklor İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İslam VƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mikayıl CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aydın MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Naxçıvan Dövlət Univetsiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fəridə HİCRAN, AMEA, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Əzəmət RÜSTƏMOV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səməngül QAFAROVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Günel ƏLİYEVƏ-MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ülviyyə VƏLİYEVƏ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Redaksiyanın ünvanı: AZ-1148, Z.Xəlilov küç, 23.

I sayılı korpus, II mərtəbə, otaq 215

Telefon: (012) 539-09-29; (070) 225-18-69

E-mail: dedeqorqud.dunyasi@gmail.com

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

“Kitabi-Dədə Qorqud”u, onun hər kəlməsini hər bir azərbaycanlı məktəb illərindən başlayaraq öyrənməlidir. Belə ki, gənc nəsil bunları nə qədər dərinlən mənimsəsə, millətini, xalqını, vətəninə – müstəqil Azərbaycanı da bir o qədər sevar.

H.Əliyev

DƏDƏ QORQUD KƏLAMİ

Yum vereyim, xanım:
Yerli qara tağın yıqılmasun!
Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsün!
Qamın aqan görklü suyun qurımasun!
Qanadların ucu qırılmasun!
Qadir səni namərdə möhtac etməsün!
Çaparkən ağ-boz atın büdrəməsün!
Çalışanda qara polat uz qılıcın gedilməsün!
Allah verən umuzın üzülməsün!
Axır-sonı arı imandan ayırmasun!
Ağ alnunda beş kəlmə dua qıldıq, qəbul olsun!
Yığışdırsun-duruşdursun günahınızı,
Adı görklü Məhəmmədə bağışlasun!
Xanım, hey!

Xeyir-dua verək, xanım:
Yerli böyük dağın yıxılmasın!
Kölgəlicə uca ağacın kəsilməsin!
Coşqun axan gözəl suyun qurumasın!
Qanadlarının ucu qırılmasın!
Qadir Tanrı səni namərdə möhtac etməsin!
Çaparkən ağ-boz atın büdrəməsin!
Döyüşəndə böyük, iti polad qılıncın gödəlməsin!
Allah verən ümüdün üzülməsin!
Ölüm anında pak imandan ayırmasın!
Ağ alnında beş kəlmə dua qıldıq, qəbul olsun!
Bağışlasın günahınızı,
Adı gözəl Məhəmmədə bağışlasın!
Xanım, hey!

<https://doi.org/10.36719/2791-3732/8/5-6>

Adil Babayev

Bakı Dövlət Universiteti
filologiya üzrə elmlər doktoru
adilbabayev@bsu.edu.az

“DƏDƏ QORQUD” ELMİ-TƏDQIQAT LABORATORİYASININ 25 İLLİK FƏALİYYƏTİ

Xalqımız özünün ədalətli mübarizəsini, milli xüsusiyyətlərini əsrlərdən əsrlərə, nəsillərdən nəsillərə keçirmiş və qoruyub saxlamışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı hər zaman bəşər mədəniyyətinin xəzinəsinin zənginləşməsinə xidmət etmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlıq eposudur, həm də bir cəngavər, bir igid haqqında yox, bütöv bir xalqın qəhrəmanlığını özündə ehtiva edən eposdur. Dünyanın ən qədim xalqlarından olan Azərbaycan xalqı dünya mədəniyyəti tarixinə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunu töhfə verərək özünün yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlərə malik olduğunu sübut etmişdir. Milli mənəviyyatımız olan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu təkcə öz yarandığı çağda deyil, eyni zamanda müasir dövrümüzdə də folklorumuzun ideya bünövrəsi olaraq qalır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının milli tariximizin öyrənilməsində, milli şüurumuzun formalaşmasında da-nılmaz rolu vardır.

“Kitabi-Dədə Qorqud (‘‘Kitab-i Dədəm Qorqud əla lisan-i taife-i Oğuzan’’) dastanı uzun illər təzyiqlərə məruz qalaraq qadağan olunmuş ədəbiyyat siyahısında olmuş, siyasi mühitin dəyişilməsi ilə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Artıq qabaqcıl elm xadimləri və ziyalılarımız hər bir vəchlə zamanı eposun xeyrinə dəyişməyə səy göstərirdilər. Bu şərəfli missiyanın ilk nümayəndələri ‘‘H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə, M.A.Dadaşzadə və M.H.Təhmasib 1957-ci ildə ‘‘Kommunist’’ qəzetində’’ (06, 26 mart) bəraət məqaləsi ilə çıxış etdilər. Elə həmin ildə H.Araslının ‘‘Xalq ədəbiyyatının qiymətli abidəsi – Dədə Qorqudun yeni əlyazması’’ adlı məqaləsi ‘‘Ədəbiyyat və incəsənət’’ qəzetində işıq üzü gördü.

Sonrakı illərdə qorqudşünaslar sırasına qoşulan Ə.Qarabağlı, E.Əlibəyzadə, T.Hacıyev, M.Seyidov, S.Əlizadə, F.Zeynalov, K.Vəliyev, K.Abdulla, A.Hacıyev, P.Xəlilov, F.Əlimirzəyeva, C.Nağıyev və s. tədqiqatçılar öz araşdırmaları ilə xeyli işlər görmüşlər. Daha sonra dastanın tədqiqi və təbliği istiqamətində V.Vəliyev, P.Əfəndiyev, A.Nəbiyev və b.elm xadimlərinin ali məktəb tələbələri üçün hazırladıqları dərsliklərdə, həmçinin yazdıqları məqalələrdə dastanın əhəmiyyəti, tədrisi məsələləri xüsusi vurğulanır.

Bir nüansı da qeyd edək ki, ümummilli lider H.Əliyevin hakimiyyətə gəlişi, bütün elm sahələrində olduğu kimi ədəbiyyatda da öz təsirini göstərmişdir. Onun hakimiyyəti illərində ‘‘Kitabi-Dədə Qorqud’’ dastanına, onun genişmiqyaslı, hərtərəfli tədqiqinə xüsusi diqqət artırılır. 1999-cu ildə H.Əliyev ‘‘Kitabi-Dədə Qorqud’’ dastanının 1300 illik yubileyinin keçirilməsi barədə sərəncam imzalamışdır. H.Əliyevin 14 aprel 2000-ci ildə keçirilən yekun iclasında qeyd etdiyi kimi, ‘‘hər bir kollektivdə, hər bir şəhərdə, hər bir rayonda, hər bir qəsəbədə, kənddə Dədə Qorqud yada salındı, təbliğ olundu, ‘‘Kitabi-Dədə Qorqudun’’ tanınması üçün xeyli işlər görüldü’’. Həmin dövrdə iki-cildlik ‘‘Kitabi-Dədə Qorqud’’ Ensiklopediyasının hazırlanaraq nəşr olunması çox mühüm hadisəyə çevrilmişdir. 2000-ci il aprelin 9-da Bakı şəhərində ‘‘Kitabi-Dədə Qorqud’’ dastanının 1300 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasim keçirilmişdir.

‘‘Dədə Qorqud’’ Elmi Tədqiqat Laboratoriyasının yarandığı ilk dövrlərdə akademik Tofiq Hacıyev, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Əliyər Səfərli, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Azad Nəbiyev, professor Yusif Seyidov, professor Süleyman Əliyərli, professor Samət Əlizadə, professor Qara Namazov, professor Pənah Xəlilov kimi mütəfəkkirlər laboratoriyada fəaliyyət göstərmiş və dastanı müxtəlif istiqamətlərdə araşdırmış, eposla bağlı bir çox elmi yeniliklərə imza atmışlar. ‘‘Kitabi-Dədə Qorqud’’ eposunun tarix, etnoqrafiya, ədəbiyyat, dil və coğrafiya baxımından, habelə dünya eposları ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi Azərbaycan folklorşünaslıq və ədəbiyyatşünaslığının müasir inkişaf mərhələsində olduqca önəmlidir. Ümummilli lider Heydər

Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud” eposuna böyük önəm vermiş, türk xalqlarının birliyi üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulamışdır. Bütün bu sərəncamlar “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına olan marağı artırmış, eyni zamanda beynəlxalq arenada eposun tanınmasına böyük təkan vermişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı 2018-ci ildə UNESCO-nun beynəlxalq mədəni irs siyahısına daxil edilmişdir. Ulu öndərin layiqli davamçısı Cənab Prezident İlham Əliyev həmçinin eposa yüksək dəyər vermiş onunla bağlı bir çox sərəncam imzalamışdır. İlk dəfə dastan latın qrafikası ilə çap olunmuşdur, 2004-cü ildə Brüsseldə Dövlət Gömrük Komitəsinin qarşısında Dədə Qorqud heykəlinin qoyulması, Bakı şəhəri Nərimanov rayonunda Dədə Qorqud parkının salınması və s. kimi məqamlar Cənab Prezident İlham Əliyevin dastana verdiyi dəyərin bariz nümunəsidir.

Bu baxımdan, laboratoriyada əsas məqsəd yalnız Azərbaycan xalqının tarixində müstəsna əhəmiyyətə malik olan eposu eyni zamanda elm aləminə yeni məlum olan boyun (13-cü boyun) qaranlıq qalan hissələrini araşdırmaqdan ibarətdir. Bakı Dövlət Universitetinin Elmi fəaliyyətin təşkili və innovasiyalar Mərkəzinin bildirişinə əsasən 2022-ci ildən laboratoriyada elmi seminar keçirilir, həm əməkdaşlar, həm də tanınmış folklorşünaslar, xüsusən “Kitabi-Dədə Qorqud” tədqiqatçıları seminarlarda dastanın mifik qaynaqları, coğrafi arealı, sonrakı dastanlarımıza təsiri haqqında məruzələr edirlər.

Bu illər ərzində neçə-neçə əməkdaşlarımız elmi yeniliklərə nail olmuş və bir çox təhsil müəssisələrində aparıcı vəzifələrə təyin olunublar. Bununla yanaşı BDU-nun və digər ali məktəblərin elmi konfrans və seminarlarında iştirak etmişlər. Həmçinin “Dədə Qorqud” ETL-in əməkdaşları və Gənc istedadlar liseyinin müəllim və şagird kollektivi ilə görüş keçirilmişdir. Görüş “Kitabi-Dədə Qorqud” və Azərbaycan adlı mövzuya həsr olunmuşdur. Burada şagirdlərə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlı geniş məlumat verilmiş və eposun milli mənsəbiyyətimiz ilə bağlılığı geniş şərh edilmişdir.

Laboratoriyanın elmi fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən “Dədə Qorqud” milli fondunun prezidenti, “Azərbaycan dünyası” beynəlxalq jurnalının redaktoru Eldar İsmayılov H.Əliyevin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Ümummilli lider Heydər Əliyev və müasir Azərbaycan gəncliyi” adlı elmi seminarında iştirak edərkən öz çıxışında “Dədə Qorqud” ETL-in genişmiqyaslı tədqiqatlarının yüksək qiymətləndirmiş və bunun nəticəsi olaraq laboratoriyaya “Dədə Qorqud” mükafatını təqdim etmişdir.

Onu da qeyd etmək ki, 2010-cu ildən “Dədə Qorqud Dünyası” adlı elmi-nəzəri jurnal təsis edilmişdir. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru “Dədə Qorqud” ETL-in müdiri A.V.Nəbiyevanın rəhbərliyi ilə jurnalın nəşri 2021-ci ildən yenidən bərpa edilmiş və 2023-cü ildən beynəlxalq indeks almışdır. Jurnalda eposun tarixinə və tarixi qaynaqlarına, oradakı etnoqrafiyaya, həmçinin dastanın dilinin müqayisəli öyrənilməsi kimi bir çox məsələlərə diqqət yetirilir. Dastanın daha geniş və linqvistik istiqamətdə öyrənilməsi proqramlaşdırılmışdır. Onu da qeyd etmək ki, jurnalın VI sayı Ümumilli Lider Heydər Əliyevin 100 illiyinə həsr olub. Hal-hazırda jurnalın VIII sayı çapdadır. Artıq “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1325 illiyi, “Dədə Qorqud” elmi tədqiqat laboratoriyasının isə 25 illiyi qeyd olunur. Bu münasibətlə jurnalın elmi fəaliyyəti genişləndirilir, o cümlədən respublika daxili və beynəlxalq elmi əlaqələrin yaradılmasına çalışılır.

<https://doi.org/10.36719/2791-3732/8/7-14>

Nizami Cəfərov
Bakı Dövlət Universiteti
filologiya üzrə elmlər doktoru
nizamiceferov@hotmail.com

AYINƏSİ İŞDİR KİŞİNİN

Xülasə

Məqalə 63 illik elmi-pedaqoji iş stajına malik, ali məktəblər üçün dərslik müəllifi, Azərbaycan dilçilik elmi tarixinin (və eyniadlı məktəbin) müəllifi, professor Adil Babayevin həyat və fəaliyyətinin bəzi məqamlarına yönəlmişdir. Dırnis kəndində anadan olmuşdur. 1956-cı illərdə kənd orta məktəbinə gedərək 1956-cı ildə həmin məktəbi qızıl medala namizəd səviyyəsində bitirmişdir. ADU-nun Filologiya fakültəsini o vaxtadək heç kəsin etmədiyi (2 diplom işi yazmaq, 2 Dövlət imtahan vermək, habelə tələbə ikinci Dövlət imtahan komissiyasının katibi olmaq) Adilin gənc məzun kimi xoşbəxt olacağından xəbər verirdi. Akad. F.Qasımzadə 2 dəfə o vaxtkı Ali və orta ixtisas təhsili komitəsinin ali məktəblər idarəsinin rəisi Rəşid Rəsulovun yanına gedib xahiş edərək Adilin sənədlərini öz kafedrası üzrə (APİ-nin Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası) aspiranturaya götürmək üçün icazə alır.

Açar sözlər: *Adil Babayev, Dırnis, akad. F.Qasımzadə, vəsait, ADU, Azərbaycan dilçiliyi*

Bu aforistik deyimə müxtəlif baxış bucağından yanaşmaq mümkün olduğu kimi, müxtəlif mövqelərdən də şərh etmək olar. Bəzən düşünürlər ki, Mən hər şeyəm; Xoşbəxt də mənəm, əbədi də mənəm, məşhur da mənəm, amma gördükləri işi obyektiv qiymətləndirə bilmirlər. Belə ki, çox da güclü istedad sahibi olmayan şanslı adamların çoxu elə düşünür ki, Allahın ən uca, ən qabiliyyətli, ən sevimli, ən ləyaqətli bəndəsi budur. Belə adamlar şans (bəxt) gücü ilə eyforiya məqamına yüksəltdiyi üçün özünü xoşbəxt hesab edir. Amma əslində o, xoşbəxt deyil, çünki, onun xoşbəxt həyat tərzini yalnız özü üçündür. Heç kəs onun bu məqamından xeyir görmür. Xoşbəxtlik bəs nədir? Bu sualın konkret cavabı çoxnövli ola bilər. Biz belə hesab edirik ki, xoşbəxt insan öz potensialını reallaşdırıb bütün cəmiyyət üçün yaşayan adamdır. Elə bilirəm ki, buna misal çəkmək (çoxlu misal demək olar) üçün lüzum yoxdur.

Müqayisə etsək cəmiyyət üçün kim daha önəmlidir?

a) Potensialı olmayıb şəraitlə yüksələnələr?

b) Potensialını reallaşdırma bilməyib bacardığı qədər vuruşa-vuruşa nə isə edənlər?

Bu sualın cavabını qoy oxucular özləri müəyyən edərsin. Çünki hər iki obyektə aid çoxlu misallar vardır...

Məqaləni belə bir fəlsəfi dilemma ilə başlamaqda oxucunun diqqətini bir nəfər təvazökar insanın həyat və fəaliyyətinin bəzi məqamlarına yönəltmək istərdik.

Haqqında danışacağımız şəxs sadə Azərbaycanın vətən-yurd-millətsevər övladı Adil Babayevdir.

Adil müəllim haqqında geniş məlumat verməzdən əvvəl bunu qeyd etmək istərdik ki, bu xeyirxah vətəndaş 63 illik elmi-pedaqoji iş stajına malik ali məktəblər üçün 6 dərslik müəllifi, Azərbaycan dilçilik elmi tarixinin (və eyniadlı məktəbin) müəllifidir.

Güman edirəm ki, onun haqqında bir qədər geniş məlumat vermək yerinə düşərdi.

1. Həyatından məqamlar.

Adil Məhəmməd oğlu Babayev 3 may 1938-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası, Ordubad rayonunun Dırnis kəndində anadan olmuşdur. 1956-cı illərdə kənd orta məktəbinə gedərək 1956-cı ildə həmin məktəbi qızıl medala namizəd səviyyəsində bitirmişdir. Belə ki, Adilin orta məktəbi bitirməsi haqqında kamal attestatında Azərbaycan dili və ədəbiyyatından kafi (3), qalan qiymətləri isə əladır (5). Bunun səbəbini müəllif belə izah edir: “*Mən orta məktəbdə oxuyanda məktəb-şagird komitəsinin sədri, pedaqoji şuranın üzvü idim. Direktor bilərəkdən mənim buraxılış inşa yazıma 3 (kafi) yazdırdı ki, nə qızıl, nə də gümüş medal ala bilməyim. Çünki bizə göndərilmiş Oryol vilayəti-*

nin komsomol-müəllim qızları mənimlə rus dilində danışır. Direktor özü də daxil olmaqla çox müəllim rus dilini bilmirdi. Mən ruhdan düşmədim. Məhz 3 qiymət aldığım fənn üzrə ADU-nun Filologiya fakültəsinə daxil olub “fərqlənmə diplomunu” direktorumuza verdim ki, “Baxın siz layiq olduğumu vermədiniz, mən gedib yuxarıdan aldım”.

O vaxt Filologiya fakültəsinin dekanı dos. Ə.Z.Abdullayevin, Fakültə komsomol təşkilat katibi Urxan İsmayılovun Fakültə həmkarlar təşkilatının sədri Calal Abdallayevin imzaladıqları xasiyyətnamədə deyilirdi: “Adil Məhəmməd oğlu Babayev 1938-ci ildə anadan olmuş, 1957-ci ildən S.M.Kirov adına ADU-nun Filologiya fakültəsinin I kursuna daxil olaraq, 1962-ci ildə həmin fakültəni fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir”.

Adil tələbəlik illəndə fakültənin ictimai həyatında fəal iştirak etmişdir. TEC üzvü olarkən Adil müxtəlif mövzularda elmi məruzələrlə çıxış etmişdir. 4 il qrup başçısı və 2 il fakültə komsomol təşkilatının ikinci katibi vəzifəsində işləyən Adil ictimai tədbirlərin keçirilməsində fakültənin fəal köməkçisi olmuşdur. Onun xüsusi marağı nəzərə alınaraq ona verilmiş hər iki diplom işini (həm dildən, həm ədəbiyyatdan) əla qiymətə layiq işləyib müdafiə etmişdir. Eləcə də həm dil, həm də ədəbiyyat üzrə Dövlət imtahanı vermişdir (əla qiymət almışdır).

1962-ci ildə ADU-da Filologiya fakültəsi Dövlət İmtahan Komissiyasının sədri akad. Feyzulla Qasımzadənin təklifi ilə Adil imtahanda birinci cavab verərək imtahan komissiyasının katibi olmuşdur.

Xasiyyətnamədə yenə deyilir: “Bütün bunları nəzərə alaraq onun elmi işdə çalışması faydalı olardı. Xasiyyətnamə aspiranturaya təqdim edilmək üçün verilir”.

Eyni məzmunlu müddəaları biz ADU-nun o zamankı Tədris işləri üzrə prorektoru prof. A.M.Ələkbərovun və Tələbə şöbəsinin dispetçeri H.Rəhimovanın 30.VIII.1962-ci il tarixli C/0 nömrəli arayışında da görə bilərik.

ADU-nun Filologiya fakültəsini o vaxtdək heç kəsin etmədiyi (2 diplom işi yazmaq, 2 Dövlət imtahan vermək, habelə tələbə ikinci Dövlət imtahan komissiyasının katibi olmaq) Adilin gənc məzun kimi xoşbəxt olacağından xəbər verirdi. Akad. F.Qasımzadə 2 dəfə o vaxtkı Ali və orta ixtisas təhsili komitəsinin ali məktəblər idarəsinin rəisi Rəşid Rəsulovun yanına gedib xahiş edərək Adilin sənədlərini öz kafedrası üzrə (APİ-nin Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası) aspiranturaya gö-türmək üçün icazə alır. Sonra Adil bu dövrü xatırlayaraq yazır:

“Sevinirdim. Amma yetimə sevinc yaraşmaz. Hələ sənəd qəbula gedəndə doğma fakültəmə gəldim. Kafedra müdiri məni görüb, “a bala səni axtarıram, bizə ədəbiyyat nəzəriyyəsi üzrə yer veriblər”.

Mən: Müəllim, axı Feyzulla müəllim mənim üçün 2 dəfə nazirliyə gedib.

-Eybi yoxdur, sənədləri bura gətir.

Feyzulla müəllim incisə də sənədlərimi götürüb ADU-ya gəldim. Professor məni aspirantura müdiri Ajayevin yanına apardı. Göstəricilərimi deyib onun razılığını aldı və dedi:

-Hə oğul, indi apar mənim haqqımda Ədəbiyyatşünaslıq üzrə yazdığın diplom işini H.Ə. müəllimə ver (Görün bu adam necə acımasız adam imiş). Mən referatı götürüb həmin H.Ə.gilə getdim evi Monolitın III mərtəbəsində idi (Akademiya ilə üzbə-üz). Qapını döydüm, açdı. Salam verdim dinmədi.

-Məni filankəs göndərib.

-... dinmədi.

-Xahiş edirlər bu işə rəy yazarsız.

-Dinmədi.

-Sağ olun, mən gedim.

-Dinmədi.

Dörd gündən sonra universitetə getdim. Professor məni görüb.

-Ay bala get gələn il gələrsən.

Mən nə vəziyyətə düşdüm Allah bilir.

Sən demə H.Ə. ilə M.S.Ordubadının arası yox imiş. Onun intiqamını məndən alıb. Məlum (Babayev A. Seçilmiş əsərləri. I cild, s.24). Bundan sonra Adil müəllim bir neçə ay iş tapa bilmir. Nəhayət 4-5 aydan sonra APXD-nin (indi ADU) Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasına baş

laborant vəzifəsinə qəbul edilir. Burada da “Paxılların məkrindən qurtara bilmir”. O vaxtlar Gəncə Pedaqoji İnstitutunu çox zəif bir savadla bitirmiş. Amma çox asanlıqla kafedra müdirliyini ələ keçirmiş bir nəfər BDU-nun fərqlənmə diplomu ilə bitirən Adili yola vermir. Çünki cümlə təhlilindən tutmuş, şeirlərin vəzninə və ifasına qədər Adildən geri qalırdı. Bu səbəbdən də burada da işi düz gəlmir. Adil müəllim məzuniyyətdə olarkən onu işdən qovurlar.

Məzuniyyətdən qayıdıb işsiz qalan laboranta institutun o vaxtkı Yerli Komitə sədri O.Musayev kömək edə bilər. Çünki məzuniyyətdə olanı işdən çıxarmaq olmaz. 6 aydan sonra institutun kitabxanasına bir ay sınaq müddəti ilə kitabxanaçı vəzifəsinə təyin edirlər...

Amma Adil müəllim bir gündə elmdən ayrılır. Bakı Dövlət Universitetini ata evi adlandıran A.Babayev çox cəsarət tələb edən bir mövzunu təsdiq etdirə bilər: “Azərbaycan dilçilik elminin inkişafında professor Bəkir Çobanzadənin rolu” adlı dissertasiya mövzusunun araşdırılmasına başlayır. O vaxtlar hamının üzünə bağlı DTK (KQB) arxivinə buraxılmasa da il yarımə həmin mövzunu yüksək səviyyədə işləyir. 1964-cü ildə tamamladığı dissertasiyanı düz beş il iki ay müdafiə edə bilmir. Səbəbləri isə çox idi... Nəhayət, 1969-cu ilin aprelində Moskvaya gedərək SSRİ EA Dilçilik İnstitutunda yüksək səviyyədə seminardan keçir və məşhur türkoloq Fyodor Dmitreviç Asnini opponent kimi təsdiq edirlər. Bakıda B.Çobanzadənin ən savadlı və ləyaqətli tələbəsi prof. Ə.Dəmirçizadənin köməkliyi ilə ay yarımından sonra müdafiə edir. Və tezliklə namizədlik diplomunu alır.

Məlum olduğu kimi, Sovet dönməində elmi əsər və yaxud dərslək yazmaq onu çap etdirməkdən çox çətin idi. Müstəqillik şəraiti Adil müəllimin öz bacarığını üzə çıxarması üçün münbit şərait yaradır. Arxivlərin açılması iradəli insanların işinə yararır. Buna görə də Adil müəllim yalnız iradəli və bacarıqlı adamların edə biləcəyini edir. Belə ki, heç kəsin ali məktəblər üçün 5-6 dərslək yazmadığı halda, o 6 dərslək yaza bilər.

1. Dilçiliyə giriş. B., 1992.
2. Azərbaycan dili (rus bölmələri üçün dərslək). B., 2000.
3. Türkiyəli tələbələr üçün Azərbaycan dili. B., 2000.
4. Müasir Azərbaycan dilinin funksional üslubları. B., 2001.
5. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. B., 1996, I cild.
6. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. B., 2015, I-II cild.
7. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. B., 2000.

Adil Babayev elmimiz üçün bir çox lazımlı və cəsarətli işlər görmükdür. Bunlardan bir neçəsinə nəzər salaq:

I. Türk dünyası üçün ən böyük tarixi əhəmiyyəti olan hadisələrdən biri 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultaydır. Məlum olduğu üzrə, Qurultayın 131 nəfər rəsmi iştirakçısından cəmi 2 nəfər (S.Ağamalı oğlu, 1930-cu ilin oktyabr ayında, Fərhad Ağazadə 1931-ci ilin yanvarında) öz əcəlləri ilə ölmüşlər. Qurultayda iştirak edibsən ittihamı ilə 129 nəfər güllələnmişdir.

Qurultay materialları məxfi sənədlər kimi zirzəmidə rütubətli bir küncə atılmış, çürüyüb məhv olması gözlənilirdi. Bu materialları ilk dəfə həmin rütubətli qapalı məkandan çıxarıb.

- 1) Stenoqrafik hesabatını tərtib etmiş.
- 2) Türksoyun birlik səsi adlı ilk monoqrafiya çap etmiş.
- 3) Qurultayla bağlı Moskvanın gizli göstərişlərini çap etmişdir.

II. Bu günə qədər heç bir elmin tarixi yazılmadığı halda o, Azərbaycan dilçiliyinin tarixini 2 cildə çap etdirmişdir: I cild Azərbaycan Respublikasında Dilçiliyin tarixi.

- II cild:
- A. Cənubi Azərbaycanda Azərbaycan dili və dilçiliyi,
 - B. Qərbi Azərbaycanda Azərbaycan dili və dilçiliyi,
 - C. Gürcüstanda Azərbaycan dili və dilçiliyi,
 - Ç. Dağıstanda Azərbaycan dili.

Məlum olduğu kimi Dilçilik tarixi 2 istiqamətdə araşdırılır:

a) *Bu və ya digər görkəmli dilçi alimlərin monoqrafik tədqiqi.* Bu sahədə özünün başladığı Bəkir Çobanzadədən sonra, H.Mirzəzadə, M.Hüseynzadə, F.Zeynalov, A.Axundov, Afad Qurbanov, Cənubi Azərbaycandan Cavad Heyət, M.T.Zehtabi və başqaları haqqında yazılan dissertasi-

yaların elmi rəhbəri olmuşdur. Bu mövzuda başqaları da, məsələn, M.Şirəliyev, Y.Seyidov və başqaları haqqında çoxlu dissertasiya işi yazılmışdır.

b) *Bu və ya digər dil probleminin işlənməsi.* Adil müəllimin öz rəhbərliyi ilə “Əlincə çayı toponimlərində türk layı”, “Azərbaycan dilçiliyində qrammatika konsepsiyasının inkişaf tarixi”, “Dilin leksik sistemində terminoloji leksikanın yeri”, “Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf tarixi – feil”, “1990-2000-ci illər Azərbaycan poeziyasında üslubi frazeologiya”, “Şah İsmayıl Xətəinin əsərlərində feili birləşmələr”, “Müstəqillik illərində Azərbaycan və türk dillərinin bir-birini qarşılıqlı zənginləşdirməsi”, “Azərbaycan dilçiliyində orfoqrafiya problemləri”, “İlham Əliyevin dövlətçilik konsepsiyasında dil siyasəti” və s.

Bu mövzuda başqa alimlərin də rəhbərliyi ilə dissertasiya işləri yazılır.

Beləliklə, demək olar ki, “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi” prof. A.Axundov demişkən Adil müəllim tərəfindən yaradılmışdır.

III. Heç bir elmin nümayəndəsi həmin elm üzrə represiyaya məruz qalan alimləri sistemli şəkildə tədqiq etməmişdir. Adil müəllim isə 2022-ci ildə iri həcmli bir monoqrafiya – “Repressiya qurbanı – Azərbaycan dilçiləri” adlı monoqrafiya yazmışdır.

IV. ADU-da 1996-cı ildə H.Əliyev Muzey-lektoriyası yaratmış. Rektorun (Q.Quliyev) №1/185 sayılı 08.08.1998-ci il tarixli əmri ilə həmin muzey-lektoriyanın ictimai-əsaslarla rəhbəri təyin edilmişdir.

V. Ulu öndərin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtması, o zamankı tarixi şərait, maneələr və s. nəzərə alınmaqla H.Əliyevin ilk səhnə obrazını mənzum pyesdə – “Koroğlunun Cənlibelə qayıdışı” adlı pyesdə yaratmışdır.

Adil müəllimi fərqləndirən cəhətlərdən biri də budur ki, onun yaradıcılığı çox şaxəlidir. Əgər bəzi alimlər yalnız öz dar ixtisasları çərçivəsində yazıb yaradırsa, Adil müəllim.

-Jurnalistika (bu sahəyə o çoxlu məqalə həsr etmiş “Qızıl qələm” mükafatı almışdır. Jurnalistlər birliyinin üzvüdür.

-Ədəbiyyatşünaslıq: Adil müəllim ədəbiyyatşünaslığa dair çoxlu iri həcmli məqalələr yazmış, özünün yüksək poetik duyğuya malik olduğunu sübut etmişdir. Belə ki, onun publisistika və ədəbiyyatşünaslığa aid yazıları seçilmiş əsərlərinin 645 səhifəlik ikinci cildini təşkil edir.

-Tarix – xüsusilə Azərbaycan tarixi ilə dərinlən maraqlanıb müqayisələr aparmışdır. Belə ki, onun Naxçıvan tarixindən bəhs edən “möhtəşəm 18 il” (Seçilmiş əsərləri XV cild 542 səhifədən ibarətdir). Bundan əlavə Sovet Bolşevik rejimi haqqında çoxlu tarixi araşdırmaları vardır.

-İslamşünaslıq və musiqişünaslıq sahəsində də yazıları vardır.

-Bədii yaradıcılıq. Bu sahə müəllifin dilçilikdən sonra məşğul olduğu ən məhsuldar sahədir.

Bu barədə bir qədər geniş bəhs etmək yerinə düşərdi. Bəri başdan özünün dediyi bir kəlamı qeyd edək. Çünki, bu, bir sıra məsələlərə işıq salar. Adil müəllim deyir ki, heç bir sahədən “məşhurlaşmaq” ummaadığım üçün bir çox sahədə qələmimi sınađım. Buna görə də bədii yaradıcılığı bir qədər genişdir. Bu sahələrə ötürü bir nəzər salağ. Əvvəlcə qeyd edək ki, onun yaradıcılığında lirika, qəzəl, poema əfsanəvi-poeziya, dramaturgiya, mənzum pyes özünə yer almışdır. Bu barədə qısa bəhs etmək yerinə düşərdi.

1. Qəzəllər. Adil müəllimin yazdığı qəzəllər sayca çox deyil. Elə bir neçə misalla hər şeydən hali olmaq olar. Atalar demişkən “*Dənizin şor olduğunu sübut etmək üçün bir qurtum içmək kifayətdir*”. Bir qəzələ baxaq:

*Hər sənə can deyəndən bil, sənə canan olmaz,
Can demək asan olur, cananlıq asan olmaz.*

*Kim sevirəm deyirsə, aldanma ona, gözəlim,
Hər xoruz banı ilə sübh açılıb, dan olmaz.*

*Ay təkin nurunu salınca könül mülkümə sən,
Deyirdim görməsə gün, qəlbim cilovqan olmaz.*

*Eşqimi açsam əgər, inanmasan gülmə, gülüm,
Günaha batma, gözəl, aşiqə böhtan olmaz.*

*Gözlərin közə dönüb qəlbimi göz-göz elədi,
Adili məhv elədin, belə imtahan olmaz.*

2. Satirik şeirlər. Müəllif bu sahədə də qələmini sınıamışdır. Məsələn, son zamanlar özəl kanallarda kimin necə istəsə danışmasını, kimin nə cür oxumasını, efirdə ədəbdən kənar hərəkət və sözlərin işlədilməsini, bir sözlə özbaşınalığı müəllif “Qarğa sənətkarlığı” adlı satirasında belə ifadə edir.

*Deyirlər, bu yerdə bir meşə varmış,
Dünya heyran imiş həmin meşəyə.
Baharda bülbüllər cəh-cəh vurarmış,
Güllər qarışarmış tər bənövşəyə.*

*Bir gün gəldi, qarlar yağdı meşəyə,
Gül-çiçək yerində qanqallar bitdi.
İnsan həsrət qaldı tər bənövşəyə,
Görən, o gözəllik haraya getdi?!*

*Ağaclar tökmüşdü yarpaqlarını,
Budaqlar üstünə qarğa qonmuşdu.
Bülbül tərk etmişdi öz gülzarını,
Qar altında qalan güllər donmuşdu.*

*Qarğaların xod gedirdi işləri,
Yığmışdılar qohum-qardaş qarğanı.
Qırıldamaq olmuşdu vərdisləri,
Seçmişdilər özlərindən darğanı.*

*Darğa qarğa çağırırdı “A” qarğasını:
“Gəl, məqamdı, sən “qar” deyə bilərsən,
Kimsə yoxdur sənə bu gün qarğasını,
“Qar” yerinə “zar” da deyə bilərsən”.*

*“I” qarğasını çağıraraq yanına,
Dedi: “Mən “qır” desəm qırıldayarsan.
Senzura yox, “qır” yatmasa canına,
İstəsən lap “zır” da deyə bilərsən.*

*“U” qarğası düşdü birdən yadına,
“Qur” demək çətinmi, başına dönüm?
“Qur” yazılmış qurbağanın adına,
Sən “qur” desən, bu olar yeni yönüm!*

Süleyman Peyğəmbərə həsr etdiyi “Süleyman və “tuf-hay” tayfaları” adlı poemada isə müəllif incə bir mətləbə toxunur. Bir gün Peyğəmbər-Padşah Süleyman Əzəmətli sarayının önünə minlərlə adamın toplaşib “hay, hay, vay, vay...” dediklərini eşidir. Hətta qarışqanın da dilini bilən Süleyman Peyğəmbər – Padşah Kütlənin nə demək istədiyini anlamır.

Bu vaxt Cəbrail mələk nazil olub deyir: Bunlar Hay tayfalarıdır. Dünyada nə görsələr, mənimdir deyirlər. Ona görə tanrı bunlara “Tfu-hay” demişdir.

İndi, sizə deyirlər ki,
Süleyman çıx bu saraydan, saray bizimdir.

Möhtərəm oxucu, gördüyün kimi, Adil müəllim bütün problemlər haqqında dərinlən düşünməyi bacarır.

Adil müəllim bədii yaradıcılığın ən çətin sahəsi olan dramaturgiyada da öz qələmini sınıamışdır. Onun 1983-cü ildə rejissor Həsən Əbluc tərəfindən səhnələşdirilən “O qızı hər gün görürsən”.

1989-cu ildə yenə dram teatrının rejissoru Ağakışi Kazımov tərəfindən səhnələşdirilən “Sarı gəlin” pyesi dəfələrlə televiziya kanalında göstərilmiş və müsbət qarşılanmışdır.

“Apardı sellər Saranı” pyesində müəllif 1918-ci ildə Naxçıvanın Andranik qoşunlarının qırğından Türk qardaşımız Kazım Qarabəkir Paşanın qoşunlarının xilas etməsi təsvir olunur. Əsər Naxçıvanda tamaşaya qoyulmaq üçün qəbul edilmişdi...

Adil Babayevin bədii yaradıcılığının zirvəsi ulu öndər Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtmasına həsr edilmiş “Koroğlunun Çənlibelə qayıdışı” adlı mənzum pyesdir. Əsər 1908-ci ildən Naxçıvan Musiqili Dram Teatrının səhnəsində uğurla tamaşaya qoyulur. Hətta əsər Naxçıvanın rayonlarının və hərbi hissələrinin səhnəsində göstərilir. Əsər ingilis dilinə də mənzum şəkildə tərcümə edilərək kitab halında nəşr edilmişdir.

Əsər haqqında AMEA-nın prezidenti, akad. İsa Həbibbəylinin, AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Ə. Amanotlunun, prof. Sevimlik Vəliyevin və Firudin Rzayevin, prof. N. Seyidəliyevin müsbət rəy və məqalələri vardır.

Əsər günümüzün aparıcı xətlərindən birinə aid olduğu üçün bir qədər ondan bəhs etmək lazım gəlir.

İln öncə qeyd edək ki, müəllif ədəbi manevr edərək hadisələri 1992-1993-cü illərdən, qəhrəmanları isə “Koroğlu” dastanından götürmüşdür. Burada müasirliklə tarixilik birləşir...

Unutmaq istəməyənlər yaxşı bilirlər ki, sovet-bolşevik rejiminin süqutundan sonra Azərbaycan-da misli görünməmiş bir xaos başladı. Yerindən qalxan ölkəni ələ keçirməyə çalışırdı. Mərkəzdə Qarabağ əldən getmişdi, Cənubdan Talış-Muğan ideyası irəliləməkdə idi, Şimaldan Sadval meydan oxuyurdu. Bir sözlə milli kimliyimiz təhqir olunur. Vətən əldən gedirdi. Bu vaxt vətəni düşünən adamlar-ziyalılar aydın idrak duyğusu ilə dərk edirdi ki, ölkəni xaosdan yalnız bircə nəfər – Heydər Əliyev xilas edə bilər. Bunu isə “Vətən oğulları” istəmədi. Əsərdə bu hadisələr bədii şəkildə göstərilir. Cəbhədə özbaşınalıqdır. Özümüzünkülər arxadan iğidləri vurur.

Bu vaxt Dəmirçioğlunun vurulduğunu görən Aşıq Cünun gəlib Dəmirçioğlunun silahdaşı Telli xanıma deyir:

*İgidlər qırılır, düşmən sevinir,
Gəl, birgə düşünərək, bir çarə qılaq,
Analar, bacılar qara geyinir,
Gedək, Koroğlunu geri çağıraq.*

Bu vaxt H.Əliyev naxçıvanda hadisələrin burulğanında ümitsizləşir. Başını əli ilə tutur. Elə bu an Babəkin, Şah İsmayılın və sonra Atatürkün ruhları gəlib ulu öndərə məsləhət və ümid verir. Ulu öndər onların hər birinə əsil tarixi – sonradan həyata keçirilməli ümidləri verir. Sonra Aşıq Cünun və Telli xanım (Vətən timsalı ağsaqqal və ağbircək olaraq) gəlib ulu öndəri vətəni xilas etməyə dəvət edirlər.

Aşıq Cünun:

*Qırılır Vətənin mərd oğulları.
Qanla suvarılır gözəl Qarabağ,
Sınəmizə düşmən çəkir çarpaz dağ!
Alovlar içində yanır Çənlibel
Bilmirik, haradan əsir qara yel.
Qayıt öz yerinə, yanğını söndür,
Vətən əldən gedir yamanca gündür.*

Əvvəlcə tərəddüd edən Koroğlu, Dəmirçioğlunun öldürüldüyünü eşitdikdən sonra deyir:
*Coşdu qeyrat qanı, coşdu bədəndə,
Aşıq Cünun gedin, gəlirəm mən də.*

Burada erməni timsalı Nankoryan da xalqının xislətinə uyğun olaraq Xəzərə çıxmaq arzulayır. Sarı oğlan (rusun rəhbəri) onu sakitləşdirərək deyir.

*Bunların bir nəfər Heydəri vardır,
Dünya sirlərindən o, xəbərdardır.
Min cürə tor qurduq, min cür də tələ
Birinə düşmədi, o, sağdır hələ.*

*Xalqına yetərsə Heydər in əli
Dağılacaq bizim məkrin təməli.*

-Nankoryan gedəndən sonra o vaxt Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirmək istəyənlər Qorbaçovun başına toplaşib ondan əyalət-rəhbərlik vəzifəsi istəyirlər. Uzaqdan Koroğlunun səsini eşidən Sarı oğlan qaçır. Koroğlan, Güloğlan, Baloğlan, Laloğlan adı verilmiş adamlar vətəni yox, özlərini düşünərək Koroğlunun yolunu kəsirlər. Koroğlu onların hamısına utancverici sözlər deyib irəli gedir. Kabinetdə əlini yuxarı qaldırır deyir:

*Eşitsin dünyada nə qədər ki, var,
Azərtürk soyundan olan qardaşlar!
Bilin, azad oldu sizin vətəniniz,
Vətənlə bir vursun ürəkləriniz!
Vətən sizinkidir siz də vətənin.
İstədiyimiz anda vətənə gəlin,
Tanrı xoşbəxtliyi çağırır bizi,
Haydı birləşdirək iradəmizi!”*

Bu vaxt Dədə Qorqud gəlib onu təbrik edir. Xalqın təbrik məktubunu gətirir. Ayrılıb gedərkən deyir:

*Döyüşlərdən qalib tək dönür geri,
Adını qoyuram Oğuz lideri.
Bəkdüzə dedim, get, gör peyğəmbəri,
Sən də ziyarət et, bir öp Həcəri.
Sonra Dədə Qorqud xalqın yazdığı məktubu rəhbərə verir. Məktubda deyilir.
Ey böyük xalqımın ulu öndəri,
Sənə üz tutubdur vətən ərləri.
Sənin gəlişinlə, ey böyük insan,
Dayandı vətəndə tökülən al qan.
Bu gün ata kimi fəxr eylə ki, sən
Xalqına qyerətli İlham vermişən.
Vətən üçün yetirdin sə İlhamı,
O hamını sevir, onu da hamı!
Vətən gəmisinin sükanını sən,
İstədiyin anda İlhamı versən,
Yararaq dalğalı coşğun dənizi,
Qələbə qütbünə çatdırar bizi.*

Burada yumruq – dəmir yumruq izləri görünürmü. Təəssüf ki, bu gözəl əsər H.Əliyev ilində, lap zəfər ilində heç bir televiziya kanalında göstərilmədi. Bu barədə çox danışmaq olar. Amma buna ehtiyac görmürük.

Məqalənin adını böyük türk şairi Ziya Paşanın sözləri ilə başlamışdıq:
*Ayinəsi işdir kişinin lafə bakılmaz
Şəxsin görünür rütbəyi-elmi əsərindən.*

Fikrimizcə, bu məqaləni oxuyan hər kəs özlüyündə Adil Babayevin kim olduğu, necə bir dəyərli, ziyalı olduğu haqqında müəyyən nəticəyə gələ bilər.

Təəssüf ki, özü demişkən Respublikamızda bəzi məmurlar belə problemlərə əhəmiyyət vermədiyi üçün, dəfələrlə edilmiş müraciətlər cavabsız qalmışdır. Yaxşı ki, Qardaş Türkiyədə alimin əməyi qiymətləndirilmişdir. Belə ki:

1. Ankara Atatürk adına Beynəlxalq Türkoloji Araşdırmalar Akademiyasının üzvü seçilmiş və qızıl medalla təltif edilmişdir (2020-ci il, 17 fevral).

2. Türk dünyası elminə və təhsilinə üstün xidmətlərindən dolayı Beynəlxalq Atatürk mükafatı laureatı olmuşdur (2020-ci il, oktyabr).

3. Avropa beynəlxalq təbiətşünaslıq elmləri Akademiyasının həqiqi üzvü seçilmişdir (2021-ci il, 15 oktyabr). Həmin Akademianın ensiklopediyasında təcüme-yi-halı yer almışdır (2021-ci il, səh.48).

4. 12.02.2024-cü il tarixli qərarı ilə türk dünyası Uluslararası Türkoloji araşdırmalar akademisi 2023-cü ildə Türk dünyası elminə və təhsilinə üstün xidmətlərindən dolayı “Türk dünyasında ilin lider adamı” diplomu ilə təltif etmişdir.

Təbrik edir və uğurlar arzulayırıq.

Nizami Jafarov
Baku State University
Doctor of Philology
nizamiceferov@hotmail.com

WORK IS A HIS MIRROR

Abstract

The article focuses on some aspects of the life and activities of professor Adil Babayev, who has 63 years of scientific and pedagogical work experience, is the author of textbooks for higher schools, the author of the scientific history of Azerbaijani linguistics (and the school of the same name). He was born in the village of Dirnis. In 1956, he went to the village secondary school and in 1956 graduated from that school at the level of a candidate for a gold medal. The fact that no one had done the Faculty of Philology of ASU (writing 2 diploma theses, taking 2 state exams, as well as being the secretary of the second state exam commission) indicated that Adil would be happy as a young graduate. Acad. F. Gasimzade twice went to Rashid Rasulov, the head of the higher education department of the higher and secondary education committee at that time, and asked for permission to take Adil's documents to the postgraduate course of his department (Azerbaijani literature department of ATI).

Keywords: *Adil Babayev, Dirnis, Acad. F. Gasimzadeh, materials, ALU, Azerbaijani Linguistics*

Низами Джафаров
Бакинский Государственный Университет
доктор филологических наук
nizamiceferov@hotmail.com

ЕГО ДЕЯНИЯ - ЕСТЬ ЗЕРЦАЛО

Резюме

Данная статья освещает творчество и некоторые моменты жизни автора пособий для высших учебных заведений и научной истории Азербайджанского языкознания, обладателя 63-летним научно-педагогическим стажем, профессора Адила Бабаева. Он родился в 1938 году в деревне Дырныс Ордубадского района НАР. Поступив в 1956-ом году в деревенскую школу он с отличием окончил её, став лауреатом золотой медали. О грядущем счастье молодого выпускника Адила Бабаева предвещали доселе никем не предпринятые шаги на Филологическом факультете (2 дипломные работы, сдача 2 Государственных экзаменов, причём он даже был избран председателем второго Государственного экзамена). Акад. Ф.Гасымзаде побывав 2 раза у начальника отдела Комитета специальности высшего и среднего образования Рашида Расулова, добился разрешения взять Адила Бабаева в качестве аспиранта к себе (на кафедру Азербайджанской литературы при АПИ).

Ключевые слова: *Адиль Бабаев, Дырныс, акад. Ф. Гасымзаде, пособие, АГУ, Азербайджанское языкознание*

<https://doi.org/10.36719/2791-3732/8/15-19>

Jalə Hüseynova
Bakı Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
huseyinovajale22@gmail.com

“ALLAH XOFU: İNANCLAR VƏ HƏQİQƏTLƏR”

Xülasə

Dinin cəmiyyətdə yeri, insan mənəviyyətinə təsiri məsələləri görkəmli sənətkarlarımızın istər bədii, istərsə də publisistik yaradıcılıqlarında mühüm yer tutur. 1906-cı ildə qələmə alınmış “Allah xofu” əsərinin mövzusu gəmidə çalışan fəhlələrin çətin həyat yolundan bəhs edir. S.M.Qənizadənin “Allah xofu” əsərindəki Məşədi Əsgər siyasi fəaliyyəti ilə deyil, mənəvi-əxlaqi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Məşədi Əsgərin simasında o dövrün bütün fəhlələrinin yaşam tərz, duyğuları təsvir olunurdu. Körpə yaşlarından valideynlərini itirməsi, on iki yaşından dünyaya göz açdığı Dərbəndi tərk edərək Bakıda işə düzəlməsi, imam Rza qəbrini ziyarət etməsi qırx yaşlarında insanın müxtəsər həyat hekayəsi idi. Dini fanatizmin qurbanı olan bu insanlar əslində saf və məsumdurlar. Bu sənətkarlar dinə, savadlı dindarlara həssas münasibət bəsləmiş, dinin bəşəriyyətin inkişafındakı rolunu və əhəmiyyətini dərinlən dərk etmişlər. Lakin xalq qəflət yuxusunda saxlayan, mənəvi əsarətə, zülmə, ədalətsizliyə səbəb olan mövhumata, cəhalətə arxalanan riyakar din xadimlərinə qarşı amansız mövqe tutmuşlar.

Açar sözlər: Din, cəmiyyət, sənətkarlar, dini fanatizm, povest

*Xatiratdan sil o mövhumatı,
Etihad etmə qəzavü-qədərə,
Ömrünü verdi bu sözlər hədəyə.
“Bəxt”, “qismət” kimi əlfazı unut,
Səy eylə, bazuyi-iqbalını tut.
Haraya istər isən zorla apar,
Mərkəzindən yeri lazımsa qopar.*

A.Səhhət

Dinin cəmiyyətdə yeri, insan mənəviyyətinə təsiri məsələləri görkəmli sənətkarlarımızın istər bədii, istərsə də publisistik yaradıcılıqlarında mühüm yer tutur. Bu müəlliflər Allaha, dinə düşünülmüş, şüurlu etiqadın tərəfdarları olmuşlar.

Azərbaycan realist nəsrinin sevilən nümunələrindən olan “Allah xofu” (S.M.Qənizadə), “Usta Zeynal” (C.Məmmədquluzadə), “Pir” (N.Nərimanov), “Cənnətin qəbz” (Y.V.Çəmənşəminli) hekayələri eyni dövrü təsvir edən örnəklərdəndir.

1906-cı ildə qələmə alınmış “Allah xofu” əsərinin mövzusu gəmidə çalışan fəhlələrin çətin həyat yolundan bəhs edir. Bakı limanından müxtəlif istiqamətlərə neft daşıyan gəmilərdə cüzi əmək haqqına ağır iş şəraitində çalışan fəhlələrin istismar olunması bir çox əsərlərin mövzusunə çevrilmişdi. M.Ə.Sabirin satiralarında fəhlələrin hüququ uğrunda mübarizəyə çağırış əsas məqsədlərdən biri idi.

S.M.Qənizadənin “Allah xofu” əsərindəki Məşədi Əsgər siyasi fəaliyyəti ilə deyil, mənəvi-əxlaqi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Ömrünün iyirmi səkkiz ilini yaşayışını təmin etmək üçün gəmidə gecəgündüz işləməklə keçirən, qəza nəticəsində qolu sındığından işdən uzaqlaşdırılan fəhlənin keçirdiyi psixoloji sarsıntı bu obrazı fərqləndirir. “*Maarifçi dünyagörüşün prinsiplərindən irəli gələrək ədib fəhləni xoşbəxtliyə qovuşduran səbəbləri hüquq uğrunda mübarizədə, ümumiyyətlə siyasi ixtilaf-larda deyil, onların şəxsi keyfiyyətlərində, mənəvi paklığında, pis adət və vərdislərdən ikrah edib özünü təkmilləşdirməkdə, təmiz vicdanın hökmünə, insanın səsində tabe olmaqda axtarırdı*” (4 s. 185).

Sadə insanın içindəki Allah xofu, tanrı sevgisi onu fəhləlikdən sahibkarlığa gətirib çıxarır. Gəmi şirkətinin sahibkarlığına aparan yolda böhranlı, sarsıntılı günlər, insanın ani hissə qapılarına nəfsinə qul olub, “müvəqqəti oğruya” çevrilməsi, evdə çörəyə möhtac ailəsinin göz yaşlarına rəğmən, ağlı nəfsə, hissə qalib gəlməsi, peşmançılıq hissləri var idi. Məşədi Əsgərin simasında o dövrün bütün fəhlələrinin yaşam tərz, duyğuları təsvir olunurdu. Körpə yaşlarından valideynlərini itirməsi, on iki yaşından dünyaya göz açdığı Dərbəndi tərk edərək Bakıda işə düzəlməsi, imam Rza qəbrini ziyarət etməsi qırx yaşlarında insanın müxtəsər həyat hekayəsi idi. Bu sadə peşə sahibinin əlinin kobud və qabarlı olması gecələr şaxtada, gündüzlər gün altında keçən ağır iş şəraitindən xəbər verirdi. Həyatı boyu daim hərəkətdə olan, rahatlıq bilməyən Məşədi Əsgər “oturanda iki adamın xörəyini yeyib, qalxanda üçünün işini” görürdü. Ayda iyirmi manat məvaciblə çalışaraq o qədər də böyük olmayan ailənin ehtiyaclarını ödəyir, daxili vicdanın səsinə dinləyir, güzəranına şükr etməklə yaşayırdı. Evin qadını xəstələnib, uşaqlar da ac qalandan sonra, qolunun ağrısını unudaraq çörək qazanmağın yollarını düşünür, oğurluğu isə vicdanına xəyanət hesab edərək, Allahın qəzəbinə tuş gəlməkdən çəkinir.

Halal, haram, paklığını qorumağa çalışdığı vicdanın səsi, digər tərəfdən isə insanı düşmən qapısına getməyə vadar edən ailə, övlad, çörək dərdi... Bu hisslərin burulğanında özü ilə çarpışan orta yaşlı fəhlənin keçirdiyi mənəvi iztirablar oxucunu düşündürür. Bir anlıq ağıl, atalıq hissi nəfsə qalib gələrək mənəvi cəhətdən saf insanı oğruya çevrilməkdən çəkindirir: *“Mənim qolum sındı, əlbəttə, günahım var imiş ki, sındı. Yoxsa nəhaq yerə Allah adamın qolunu sındırmaz... İndi yenə mən bu günahı eləyirəm, Allah mənim qıçımı çolaq edər, gözümü kor edər...”* (s. 189).

Qolun sınmağından daha ağır qıçın sınmağı, yeriyə bilməmək, ondan daha ağır cəza dünya işığına həsrət qalmaq, kor olmaq qorxusu onu etdiyi əməlin naqisliyini düşünməyə vadar edir. İçindəki Allaha inam və onu ömrünün sonuna qədər təqib edəcək vahimə, xof oğurluğun səbəbini unutduraraq düz yola qaytarır. Etdiyi səhvi düzəldərək vicdan əzabından xilas olur.

İnsan qəflətən uzaqlaşmalı, namusla, ədalətlə yaşamalı, xoşbəxtliyi, rahatlığı maddiyyatda deyil, mənəviyyatda, haqqa qovuşmaqda görməlidir.

İlk maarifçilərdən olan A.Bakıxanovun əsərlərində də bu məsələyə geniş yer verilir. O, nəfsi insanları qəflətdə saxlayan və Haqqa doğru yolunu əngəlləyən qüvvə hesab edirdi.

Nəsim Göyüşov bu barədə yazır: “Nəfs bəndə ilə Haqq, qəlb ilə ruh arasında pərdədir. Bəşər öz nəfsini təmizləməklə bu pərdəni aradan götürə bilər” (2s. 35)

İnsanın nəfsinə qalib gəlməsi eyni zamanda onun qəlbinə rahatlıq gətirir, daha da kamilləşdirir.

S.M.Qənizadənin “Allah xofu” əsəri Azərbaycan bədii nəsrində xüsusi yer tutur və müasir dövr-də də tərbiyəvi əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır.

C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “Usta Zeynal”, “İranda hüriyyət” kimi nəsr əsərlərində də dini mövhumatın, ictimai geriliyin tənqidi əsas yer tutur. Dolanışqı dərdindən el-obasından, ailəsindən uzaq düşən sadə insanın dini inancları onu ətalətə yuvarlayır. Müsəlman-xristian, cənnət-cəhənnəm, halal-haram barədə düşüncələri, təfəkkür tərz, onu fəal həyatdan uzaqlaşdıraraq diri ikən ölüyə çevirir.

“Həyatda cəhənnəm əzabı çəkən Usta Zeynal xəyalən cənnətdə dövrən sürür. İndi bir dəst dəyişəyə möhtac olduğu halda, o dünyada kaşanələrə, səadət dolu, dəbdəbəli otaqlara, zərif libaslara, hurilərə nail olacağına bütün varlığı ilə inanır. Usta Zeynalın əsl bədbəxtliyi də bununla əlaqədardır” (3 s. 88).

Ədib “Xatiratım”da bu barədə yazırdı: “Nə qədər ki, avam müsəlman ümmətləri don mövhumatı içində çürüməkdədirlər, o qədər də onların gözü açılmayacaq ki, yaxşı ilə yamanı seçə bilsinlər və azadlığın qədrini bilsinlər və bilməyincə də, məlumdur ki, azadlıqların heç birindən istifadə edə bilməyəcəklər” (5 s. 673).

Kor-koranə etiqad, yanlış həyat fəlsəfəsi, sükunətdə ikən Allahdan ümid gözləmək insanlarda öz qüvvəsinə, bacarığına inamsızlıq yaradır, onu mütilləşdirir.

Usta Zeynalın faciəsi onun acınacaqlı, miskin halda həyat sürməsinin fərqlində olmamasındadır. Cənnət xəyalı ilə özünü dünyanın xoşbəxt, seçilmiş bəndəsi hesab etməsi oxucuda təəssüf hissi doğurur.

Dərin həyatı müşahidələrin və ümumiləşdirmənin məhsulu olan “Usta Zeynal” hekayəsi oxucunu intibaha, mənəvi təkamülə çağıran müasir mündəricəli, ibrətamiz məzmunlu bir əsərdir” (1s. 432).

Usta Zeynalın sələfi Məhəmmədhəsən əmi (“Danabaş kəndinin əhvalatları”) avamlıq və dindarlıq mücəssəməsidir. Həyatı boyu rüzgar üzünə gülməyən, əzab-əziyyət içində yaşayan orta yaşlı insanın Kərbəla ziyarəti arzusu onun real aləm barədə digər arzularını dondurur. Əsərdə yoxsul kəndlilərin ziyarətə getməyin savabı barədə Məhəmmədhəsən əmi ilə mübahisəsi, sonda bütün çəkdiklərini, dərdlərini Həzrət Abbasa yazdığı məktubda ifadə etməsi, başına gələnləri taleyin, qəzavü-qədər in hökmü hesab edərək özünü günahlandırması yüksək sənətkarlıqla əks etdirilmişdir.

Ərizələri toplayan çavuşda olan kağızların çoxluğu yüzlərlə ələcsiz insanların, ictimai bələlərin səbəbinin kökünü dərk etməyən məzlumların, binəvaların faciəsini ümumiləşdirən detallardandır. Dini fanatizm bu məzlum bəndələri dünyəvi hisslərdən, insanı yaşamağa, ucalmağa sövq edən həyat eşqindən məhrum etmişdir.

“Məhəmmədhəsən əminin ən böyük faciəsi budur ki, o dostu ilə düşməni bir-birindən ayıra bilmir, bilsə də, əsl həqiqətin harada olduğunu müəyyənləşdirməyə çətinlik çəkir, onu bədbəxtliyə sürükləyən şəxslərə qarşı mübarizə aparmaq əzmindən məhrumdur. Ən acınacaqlısı budur ki, onu xar və zəlil hala salan səbəbləri kənarda deyil, öz xilqətində, taleyində, Allahın ona bəxş etdiyi qismətində görür. Buna görə də o, bilə-bilə qəlbinin səsinə boğur, indiyədək həyatında heç bir günah iş görmədiyini düşünərək təsəlli tapır. Çünki Məhəmmədhəsən əmini inandırmışlar ki, insan taleyin quludur, onun öz güzəranını yaxşılaşdırmaq, azad, xoşbəxt yaşamaq uğrunda əlləşib-vuruşması mənasız işdir. Onun alınına əvvəlcədən nə yazılıbsa, qisməti nədirsə, o da olmalıdır” (s. 399).

Ani hissə qapılıraq Allahın iltifatına şübhə edən Məhəmmədhəsən əmi elə həmin an da qorxuya düşərək peşman olur, içindəki şübhə hisslərini boğur, özünü günahlandırır, tövbə edir. Beləliklə də, hər iki dünyadan əlini üzərək mütiləşir, miskinləşir.

Dini fanatizmin qurbanı olan bu insanlar əslində saf və məsumdurlar. *“Obyektiv olaraq daşıdıqları, malik olduqları sədaqət, düzlük, əxlaqi və mənəvi səbatlıq imkanları – budur onların müsbətliyi! Həmin imkanların aldaniş, xurafata, mistik ehkama tabe tutulması və sərf olunması – budur onların mənfiyyəti!”* (6 s. 325).

N.Nərimanovun yaradıcılığında da “müqəddəs” ocaqlara, “ziyərətqahlara” inanan fanatik müsəlmanlar tənqid və ifşa hədəfinə çevrilir. Avam insanların qəlbinə, zehninə hakim kəsilən qorxu hissi onların ağılı, məntiqi mühakiməsini kütləşdirmişdi. Kar, kor, şil, çolaq, yaralı, qızdırmalı, övladı olmayan insanlar şəfanı həkimdə deyil, yalan üzərində qurulmuş məkanda axtarırdılar. Eyni düşüncə tərzində olan bu insanlar nəzir verib geri döndükləri arabada niyyətlərinin həyata keçməsinə sadələşməsinə inanırdılar. Bu insanların hamısı müəllif təsvirində ruh ekizləri kimi bir-birinə hədsiz oxşayırdılar.

Y.V.Çəmənzəminlinin yaratdığı dini fanatizmin bədbəxt etdiyi Usta Ağabala Azərbaycan hekayəçiliyinin Usta Zeynal, Məhəmmədhəsən əmi, Novruzəli kimi klassik surətlər sırasına daxil olmuşdur.

Ə.Haqverdiyev “Xortdanın cəhənnəm məktublarında mövhumı məkanda odda yananlarla, Y.V.Çəmənzəminlinin “Cənnət qəbz” hekayəsində isə cənnətdə feyziyyət olmaq istəyənlərlə tanış oluruq. Bunlar kəşfdür Ağabala, hambal Qulu, qotur Səməd, pinəçi Qafar, palanduz Əkbər və bu məzlum insanları müti vəziyyətə salan axund Ələsgər ağadır. Veylabad sakini Usta Ağabala ona cənnətin qapılarını taybatay açan qəbz verməyi vəd edən axunda oruculuqda iki cüt güləbətlini başmaq və imperial bağışlamaqla sonda dəli olub külfətini dilənçi vəziyyətinə salan dini fanatizmin daha bir qurbanına çevrilir.

Fırıldaqcı din nümayəndələrini mömin, müqəddəs bəndə kimi görənlərin nəzərində alimlər, aktyorlar, rəssamlar, ixtiraçılar, dinsiz, yolunu azmış, kafir kimi cəhənnəm odunda yanmağa layiq hesab olunurdular.

Prof. Əflatun Məmmədov Usta Ağabalanın yaşadığı Veylabad olduğu müddəasını irəli sürərək yazırdı: *“Əslində cəhənnəm elə yazıçının Veylabad adlandırdığı mühitin özüdür, Odur ki, Usta*

Ağabala burada gəzərək öz həmkarlarını yox, görkəmli ixtiraçıları, səyyahları, təyyarəçiləri və alimləri görür və Allah sizə lənət eləsin! Az qalıblar Allahın da yanına çıxsınlar – deyə qəzəblənir və “qıl körpünü” quş kimi keçib cənnətə düşür” (6 s. 80).

C.Məmmədquluzadə dini ayinlərə riayət etmiş, oruc tutub, namaz qılan bir insan olmuşdur.

Sovet dövründə bir çox sənətkarlar kimi ona da ateist damğası vurmağa çalışsalar da, müəllifin həm bədii, həm də publisistik yaradıcılığı bu fikirləri təkzib etmişdir. S.M.Qənizadə dini görüşlərini “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” əsərində prototipi hesab olunan Şeyda bəyin vasitəsilə oxuculara çatdırmış, Ə.Haqqverdiyev “Ata və oğul” hekayəsində Hacı Xəlilin oğluna etdiyi vəsiyyətlərdən biri də Qurana hörmətlə yanaşıb ona riayət edilməsi fikri olmuşdur.

C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, Y.V.Çəmənəzəminli, S.M.Qənizadə kimi ədiblər milli oyanış istiqamətini əsas götürərək, paslanmış şüurları həqiqət işığı ilə aydınlatmağa çalışırdılar.

Bu sənətkarlar dinə, savadlı dindarlara həssas münasibət bəsləmiş, dinin bəşəriyyətin inkişafındakı rolunu və əhəmiyyətini dərinlən dərk etmişlər. Lakin xalq qəflət yuxusunda saxlayan, mənəvi əsarətə, zülmə, ədalətsizliyə səbəb olan mövhumata, cəhalətə arxalanan riyakar din xadimlərinə qarşı amansız mövqe tutmuşlar.

Cəmiyyətdə geriliyə, nadanlığa, insanın aqlını kütləşdirən, mənəviyyatını yanlış yönləndirən düşüncə tərzini hökm sürdükcə, bu nəsr əsərləri də öz aktuallığını, tərbiyəvi əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Əlimirzəyev X. Dahi sənətkar, böyük vətəndaş. Bakı:
2. Göyüşov Z. Azərbaycan maarifçilərinin etik görüşləri. Bakı: 1960.
3. Hüseynov F. Adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər. Bakı: Xan, 2015.
4. Qənizadə S. Əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1965.
5. Məmmədquluzadə C. Xatiratım. Əsərləri. III cild. Bakı: 1967.
6. Məmmədov Ə. Azərbaycan bədii nəsr (XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm, 1983.
7. Məmmədov X. Sultan Məcid Qənizadə. Bakı.

Jale Huseynova

Baku State University

PhD in Philology

huseyinovajale22@gmail.com

“ALLAH HOFU: SUPERSTITIONS AND TRUTHS”

Abstract

The place of religion in the public consciousness and the problems of human morality are professionally reflected in the artistic and journalistic works of a prominent literary figure. Allah Hofu: Superstitions and Truths, written in 1906, tells the story of the hard life of poor maritime workers. The hero of the story S.M. Ganizadeh “Allah hofu”, Mashadi Asker is distinguished not by political activity, but by moral qualities. His face reflects the life and experiences of workers of that time. The loss of parents in childhood, leaving Derbend and getting a job in Baku, visiting the grave of Imam Rza, all this together is a short life memoir of a forty-year-old man. Innocent people became victims of religious fanatical prejudices. Realizing the importance of the influence of religion on the development of human civilization, literary figures of that generation had deep respect for Sharia and religious figures. However, educators adhered to extremely radical attitudes towards hypocrites leading people into false delusions of superstition, ignorance, immorality and injustice.

Keywords: religion, society, educator, religious, fanaticism, story

Жаля Гусейнова

Бакинский Государственный Университет
доктор философии по филологии
huseyinovajalə22@ gmail.com

“АЛЛАХ ХОФУ: СУЕВЕРИЯ И ИСТИНЫ”

Резюме

В художественном и в публицистическом творчестве видного литературного деятеля нашли своё отражение роль и значимость религии в общественном сознании, проблемы человеческой нравственности. В произведении «Аллах хофу: суеверия и истины» написанное в 1906 году, повествуется о тяжелой жизни бедных работников морского транспорта. Герой повести С.М. Ганизаде «Аллах хофу», Мешади Аскер отличается не политической деятельностью, а морально-нравственными качествами. На примере его жизни, можно разглядеть судьбу и переживания всех работников того времени. Потеря родителей в детском возрасте, выезд из Дербенда и устройство на работу в Баку, посещение могилы имама Рзы всё это вкупе является кратким жизненным мемуаром сороколетнего мужчины. Жертвами религиозно-фанатических предрассудков становились невинные люди. Осознавая важность влияния религии на развитие человеческой цивилизации, литературные деятели того поколения питали к шариату, к религиозным деятелям глубокое уважение. Однако к лицемерам вводящим народ в ложные заблуждения суеверий, непросвещённости, аморальности и несправедливости, просветители придерживались крайне радикальных отношений.

Ключевые слова: *Религия, общество, просветитель, религиозный, фанатизм, повесть*

<https://doi.org/10.36719/2791-3732/8/20-23>

İradə Rəhmanova
Bakı Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
iraderehmanova@mail.ru

AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATINDA FOLKLOR MOTİVLƏRİ **(Şifahi xalq ədəbiyyatının kiçik janrları əsasında)**

Xülasə

Azərbaycan milli folkloru uşaq ədəbiyyatının bəhrələndiyi zəngin qanaqlardan biridir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının böyük janrları ilə yanaşı, kiçik folklor janrları da bənzərsiz uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin yaranmasında mühüm rol oynayır. Dərin hikmətli məzmunu, tərbiyəvi əhəmiyyəti, uşaqlarda əqli və nitq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi baxımından kiçik janrlardan atalar sözləri, məsəllər, tapmacalar, yanıltmaclar və s. xüsusilə seçilir. Uşaqlar folklor motivləri əsasında yaranmış əsərləri daha maraqla oxuyub öyrənirlər.

Açar sözlər: *uşaq ədəbiyyatı, folklor, atalar sözü, məsəl, yanıltmac, tapmaca*

Azərbaycan folkloru dünyanın ən zəngin və qədim xalq ədəbiyyatlarından biridir. Uzun əsrlər boyu xalqın kollektiv əməyinin məhsulu olub, zəngin sənət inciləri xəzinəsi kimi müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatan bu yaradıcılıq mənbəyi, insanların mənəvi tələblərindən irəli gəlmişdir. Qədim tarixə malik olan, hələ də yaşı dəqiq müəyyən olunmayan bu bitkin bədii xalq təxəyyülü yaradıcılığı, bəşər övladının müxtəlif inkişaf mərhələlərində başlıca rol oynamış, janr əlvanlığı yarandıqca, poetik baxımdan daha da zənginləşmiş və ən nəhayət, yazılı ədəbiyyatın meydana gəlməsində dolğun, tükənməz bir mənbəyə çevrilmişdir. Folklorun ilkin nümunələri, qədim insanların ibtidai əmək fəaliyyətləri, təbiət hadisələri haqqındakı təsəvvürləri, etiqadı ilə əlaqədar olan əmək və mərasim nəğmələri olmuşdur. İnsanlar vəhşi heyvanları ovladıqda, ağır fiziki işlər gördükdə, birgə hərəkətlərini tənzim etmək üçün müəyyən səslərdən və sözlərdən istifadə etməli olmuşlar. Görülən işlərin ahənginə uyğun olaraq, bu səslər və ya sözlərlə ilk əmək nəğmələrinin əsasını qoymuşlar. Sonralar bu nəğmələr tədricən cilalanmış, hətta iş prosesindən kənarda belə, müstəqil şəkildə oxunmağa başlamışdır. Əlbəttə, bu yaranma və cilalanma prosesinin yaşını konkret müəyyən etmək çox çətindir. Lakin bircə onu demək kifayətdir ki, heç bir folklor nümunəsi təsadüfdən yaranmamışdır, hər birinin yaranmasının arxasında sözsüz ki, bir zərurət dayanır. Hər bir mənəvi mədəniyyət, tarixi-ictimai şəraitdən asılı olaraq real məzmun daşıyır, o cümlədən, keçmişini, gələcək dövrünü və bu dövrlərin məna xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Görkəmli yazıçı, folklorşünas alim Y.V.Çəmənzəminli yazırdı: *“Bu sahədə tədqiqə o qədər lüzum vardır ki, bunsuz xalq ədəbiyyatının təhlili yarımçıq qalar, çünki xalqı öyrənmənin başlıca yolu onun dimağı məhsullarının toplanmasından daha əfsəl, o məhsulların açarını tapmaqdır. Bu “açar” da həyatımızın elmi və tarixi tədqiqindən ibarətdir”* (1, s. 308)

Xalqımızın çoxəsrlik şifahi yaradıcılığının mühüm bir hissəsini də uşaq folkloru təşkil edir. Uşaq folkloru nümunələri həm ideya və məzmun, həm də forma cəhətdən uşaqların yaş xüsusiyyətləri və psixologiyası nəzərə alınmaqla yaranmışdır. Uşaq həyatı böyüklərininki ilə sıx surətdə əlaqədardır. Lakin yaş xüsusiyyətlərinə görə, uşaqların dünyaya baxışı tamamilə başqadır. Onların mülahizələri, praktik düşünmə qabiliyyəti incə xüsusiyyətlərə malikdir. Uşaq orqanizminin həssas təbiəti, onu mövcud aləmlə əlaqələndirən ilkin rabitədir. Lakin uşaqlar bu aləmi böyüklər kimi dərk edə bilmirlər. Böyüklər sözlərdən, ifadə, ibarə formullarından çıxış edərək düşünürlər, kiçik uşaqlar isə şeylərlə, predmetlərlə fikir yürüdürlər. Uşaqların təfəkkürü yalnız konkret obrazlarla əlaqədardır. Xalqın yaratdığı folklor janrlarının əsas hissəsi uşaqlar üçün də maraqlı görünür. Atalar sözü və məsəllər, tapmacalar, yanıltmaclar, lətifələr və s. uşaqların bir şəxsiyyət kimi yetişməsində, onların təfəkkür tərzinin, mənəvi-əxlaqi və fiziki tərbiyəsinin formalaşmasında əsaslı rol oynayır. *“Xalq ədəbiyyatı özünün bütün inkişaf mərhələlərində xalqın estetik tərbiyəsinə xidmət etmiş,*

mənəvi silaha çevrilmiş, əsl tərbiyə məktəbi olmuşdur. Onun yaradıcıları xalqın müdrik adamları – ağ saçlı atalar və analar; onu mənimsəyənlər, hafizəsində qoruyub yaşadanlar isə xalqın övladları – uşaqlar və gənclərdir” (2, s. 11)

Atalar sözü və məsəllər formaca kiçik olsalar da, mənəvi geniş xüsusiyyətə malikdir. Onlar xalqın uzun əsrlər boyu əldə etdiyi sınaq və təcrübələrin ümumiləşdirilmiş məğzidir. İctimai-tarixi həqiqətlərin bədii ifadəsindən ibarət atalar sözlərinin yaradıcısı olan xalq, özünün müdrik fikirlərini ən adi üsulla ifadə etməyi ustalıqla bacarmışdır.

Atalar sözü ilə məsəllər quruluş və məzmun etibarı ilə bir-birilərinə çox bənzəyirlər. Bu bənzəyiş o dərəcədədir ki, hətta ilk baxışda bunların arasında heç bir fərq olmadığı da zənn edilir. Lakin bunları bir-birinə bənzədən ümumi əlamətlər mövcud olduğu kimi, bir-birindən fərqləndirən, son dərəcə incə və çətinliklə sezilə bilən xüsusiyyətlər də vardır. Mövzu və poetik xüsusiyyətlərinə görə atalar sözü və məsəllər müxtəlifdir. Lakin janrın mahiyyəti, onun məzmun və forma əlvanlığı ilə təyin olunur. Bu da öz növbəsində, onların ayrı-ayrı tərkibli olmasına baxmayaraq, bədii formasından danışmağa imkan verir. Atalar sözü və məsəllər dil cəhətdən materiala qənaət formasına əsaslanmışdır. Onlar əksər hallarda geniş izah və şərh tələb etmir. Bu da janrın məntiqi, sintaktik və poetik quruluşundan irəli gəlir. Atalar sözü və məsəllərin çoxu, əsrlərin həyat təcrübəsindən irəli gələn məntiqi hökmlərdən, mühakimələrdən, sübutlardan, təsdiq və inkarlardan ibarət olur. Bir qayda olaraq, atalar sözü və məsəllər bu məntiqi hökmlərin mühakimə formasından daha çox faydalanır. Məntiqi ümumtəsdiqin mühakimə forması, atalar sözü və məsəllərdə ən geniş yayılmış tipdir: “Dost bərk ayaqda tanınar”, “Ağıl yaşda deyil, başdadır”. Hikmətli sözlərin bədii çəkisi onların sadəliyində və yığcamlığındadır.

“Məsəl” deyərkən, əhvalatın özü yox, həmin əhvalatın son cümləsi, yəni nəticəsi nəzərdə tutulur. “Sən çaldın”, “Heç hənanın yeridir?”, “Çayın daşı, çölün quşu” kimi yığcam ifadələr atalar sözünə çox bənzəyir. Bu bənzərlik təkcə onların lakonik ifadə tərzinə görə deyil, həm də atalar sözləri kimi müdrik olmasındadır. Lakin həmin ifadələr bitkin süjetə, möhkəm kompozisiyaya əsaslanan bir əhvalatdan çıxan nəticədir. Əslində “məsəl” sözü əhvalat mənasındadır. Uşaq atalar sözü və məsəlləri böyükklərin nitqində eşidir, ilk dəfə bu hikmətli sözlərin mənası açıqlanır və aydın şəkildə dərk olunur. Bəzi kiçik həcmli janrlar da (bayatılar), çox zaman məsəl kimi işlədilmişdir. Məsələn:

Bala dadı, bal dadı,
Bala adam aldadı,
Şirini şirin olur,
Acısı da bal dadı.

Görkəmli sənət adamlarının qələmə aldıkları yazılı ədəbiyyatda işlədilən hikmətamiz ifadələr atalar sözü və məsəllərə çevrilir. Dahi şairimiz N.Gəncəvinin yaradıcılığında bunlara rast gəlmək olur:

Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan.

Bir sıra yazıçılarımız əsərlərinin adlarını atalar sözü və məsəllərdən götürmüşlər. N.Vəzirovun “Daldan atılan daş topuğa dəyər”, “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz”, “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”, Ə.Haqverdiyevin “Yeyərsən qaz ətinə, görərsən ləzzətini”, A.Səhhətin “Yoxsulluq eyib deyil” və digər əsərləri qeyd etmək olar.

Forma və məzmunca çox sadə görünən janrlardan biri tapmacadır. Bu janrın qədim bir tarixi vardır. Tapmacaların mifologiya ilə əlaqədar olduğunu iddia edənlər də tapılır. İki və daha artıq şəxs arasında mükəlimə şəklində meydana gələn tapmacalar, bir vaxtlar əyləncə vasitəsi rolunu oynasa da, sonralar folklor ədəbiyyatının mühüm qollarından biri kimi formalaşmışdır. Həcmi və şəkli xüsusiyyətləri baxımından atalar sözü və məsəllərə yaxın olsa da, məzmun etibarı ilə onlardan əsaslı surətdə fərqlənir. Məsələn: Bizdə bir kişi var, Xor-xor yatışı var (Pişik). Yaxud: Taxçadan düşdü tapp elədi, Gülsənəm onu happ elədi (Siçan və pişik). Uşaqlar tərəfindən həlli tapılan hər bir tapmaca, onların əqli inkişafını artırır, təfəkkür tərzini formalaşdırır, hər bir fərdin idrak fəaliyyətini stimullaşdırır. Əgər tapmacanın həlli tapılmırsa, uşaqlarda inadlı axtarış cəhdi oyanır, rəqiblərindən geri qalmamaq üçün istər-istəməz onlarda yaşadlarına üstün gəlmək istəyi yaranır, düşüncə tərzinin

formalaşmasına səbəb olur. Nəticədə, uşaqlarda əşya və hadisələr haqqında fikir söyləmək bacarığı vərdisləri yaranır, xüsusilə hazırcavablıq tərbiyə olunur. Tapmacada konkret bir əşyanın, məfhum və hadisənin bir cəhəti, əlamət və keyfiyyəti, yəni, əsas cəhətlərindən biri gizli saxlanılır. Söylənilən fikir nə qədər mürəkkəbdirsə, onu tapmaq bir o qədər çətin olur. Axtarılan əşya ilə metaforik funksiya yerinə yetirən əşyalar qarşılaşdırılarkən, tapmacada bu və ya digər real əşyanın gözə çarpan keyfiyyəti gücləndirilir. Tapmaca o vaxt tapılmış sayılır ki, əşya və hadisənin konkret əlamətləri real şəkildə bütövləşərək, bir anlam dərəcəsinə gəlir. Atalar sözündə bitkin, aydın fikir, dərin məna yığcam şəkildə ifadə olunduğu halda, tapmacalarda fikrin mənası gizli saxlanılır və burada daha çox təsvir, xəyal və fantaziya mövcuddur. Məsələn: Ağacım var dəvədən böyük, Meyvəsi var sərçədən kiçik, Qabığı var zəhərdən acı. (Qoz). Göründüyü kimi, qoz ağacının bəzi əlamətləri sadalansa da, əsas məsələ üstüörtülü qalır və uşaqları düşünməyə vadar edir.

Folklorun maraqlı və kiçik janrlarından biri də yanılmacıdır. Bu janrın yaranmasının dəqiq dövrü haqqında konkret fikir söyləmək çətin olsa da, bəzi mətnlər yanılmacların qədimliyi haqqında fikir söyləməyə əsas verir. Yanılmaclar haqqında söylənən elmi fikir və mülahizələrdə bu janrın məhz uşaqlar arasında yayıldığı göstərilir. Məsələn, tanınmış tədqiqatçı Vladimir Dal ilk dəfə "Rus xalqının atalar sözü"nü nəşr edərkən (4) yanılmacının 49 mətnini vermiş, bu janrın daha çox böyükklərin yaradıcılığına şamil olunması qənaətinə gəlmişdir. XIX və XX əsrlərdə yazıya alınmış yanılmaclardan da bəlli olur ki, tədricən böyükklərin bu janra marağı azalmışdır. Lakin sonralar yanılmacların pədaqoji qiyməti dərk edilmiş və onlar uşaqlara doğru istiqamətləndirilmişdir. Nəticədə, yanılmaclardan istifadə yolu ilə uşaqların nitqindəki dil qüsurlarının aradan götürülməsinə imkan yaradılmışdır.

Beləliklə, şifahi xalq ədəbiyyatı, xüsusilə onun kiçik janrları uşaqların tərbiyəsində, onların əqli və nitq baxımından inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Çəmənəzəminli Y.V. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, III c., Bakı: Avrasiya press, 2005, 440 s.
2. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Bakı Universiteti, 2007, 444 s.
3. Даль В.И. Пословицы русского языка. Москва, 1962, 1095 с.

İrada Rahmanova

Baku State University

PhD in Philology

iraderehmanova@mail.ru

FOLKLORE MOTIVES IN AZERBAIJAN CHILDREN'S LITERATURE (Based on minor genres of oral folk literature)

Abstract

Azerbaijani national folklore is one of the rich sources of children's literature. Along with the major genres of Azerbaijani oral folk literature, minor folklore genres also play an important role in creating unique examples of children's literature. Proverbs, sayings, tongue twisters, riddles and etc. from small genres in terms of deep wise content, educational importance, development of mental and speech abilities in children. is particularly distinguished. Children read and learn works based on folklore motifs with more interest.

Keywords: children's literature, folklore, proverb, saying, tongue twister, riddle

Ирада Рахманова

Бакинский Государственный Университет
доктор философии по филологии
iraderehmanova@mail.ru

**ФОЛЬКЛОРНЫЕ МОТИВЫ В ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
АЗЕРБАЙДЖАНА
(На основе малых жанров устной народной литературы)**

Резюме

Азербайджанский национальный фольклор является одним из богатых источников детской литературы. Наряду с основными жанрами азербайджанской устной народного творчества в создании уникальных образцов детской литературы важную роль играют и малые фольклорные жанры. Особенно выделяется пословицы, поговорки, скороговорки, загадки и среди небольших жанров по глубокому мудрому содержанию, воспитательному значению, развитию умственных и речевых способностей у детей. Дети с большим интересом читают и изучают произведения на фольклорные мотивы.

Ключевые слова: детская литература, фольклор, пословица, поговорка, скороговорка, загадка

<https://doi.org/10.36719/2791-3732/8/24-28>

Almara Nəbiyeva
Bakı Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
nebiyeva_almara@mail.ru

TƏPƏGÖZ OBRAZININ FUNKSIONAL SEMANTİKASI VƏ DÜNYA EPOSU

Xülasə

Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun “Basatın Dəpəgözü öldürdüğü boyı bəyan edər, xanım, hey!”də Təpəgöz fenomeni dünya elmi fikrini iki yüz ilə yaxın bir dövrü əhatə etdiyi qeyd olunur. Tədqiqatlarda Şərq mənşəyilə bağlı olan Təpəgöz oğuzlar içərisindən dünyaya yayılma ehtimalı ilə özünü təsdiq etmişdir. Bu gün də öyrənilməkdə olan Təpəgöz obrazı təbii ki, dastanın daha qədim hesab edilən Dəli Domrul boyundan xeyli əvvəlki təsəvvürlərə söykənir. Təpəgöz obrazına “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun bir boyunda- “Basatın Dəpəgözü öldürdüğü boyı bəyan edər, xanım, hey!”də təsadüf edirik. Dastanın bu boyunda Təpəgözün ana bətninə düşməsindən başlayaraq ölümünə qədər bütün həyatını əhatə edir. Təpəgözün ikinci belə geniş avtobiografiyasına yunan eposunda Təpəgöz, Siklop və Polifemlərlə bağlı bizə gəlib çatan variantlara təsadüf etmirik. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun bu boyunda Təpəgözün anadan olmasından ölümünə qədərki həyatını əks etdirən ədəbi qaynaqlar təhlil olunur.

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”, epos, Təpəgöz, Polifem, boy, müqayisəli tədqiq, adət-ənənə

Dünya xalqlarının qədimliyini təsdiqləyən faktlardan biri epos ənənəsinin mövcudluğu, xalq dastanlarının qədim və orta əsrlərdə yazı yaddaşına köçürülməsi, mədəniyyətin sonrakı dövr nümunələrində həmin mənəvi sərvətin izlərinin qorunub saxlanılması ənənəsi bu gün də davam edir. Türk epos ənənəsinin və epik düşüncəsinin dünya mədəniyyəti xəzinəsində tutduğu mövqeyini müəyyənləşdirmək üçün Yer kürəsində yaşayan xalqların epos və eposdan törəyən yazılı abidələrinin tarixi xronikasına nəzər yetirdikdə şumerlərin “Bilqamış”, hindlilərin “Mahabharata”, “Ramayana”, yunanların “İliada”, “Odisseyə”, mudiyalıların “Avesta”, farsların “Şahnamə”, oğuz türklərinin “Xəmsə”, “Oğuz kağan” “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, qırğızların “Manas”, özbəklərin “Alpamış”, ingilis-saksonların “Beovulf”, britaniyalıların “Robin Qud”, fin-uqorların “Kalevala”, slavyanların “İqor polku haqqında dastan” kimi yazılı epos və ədəbi abidələri daxil olmaqla dünya mədəniyyəti xəzinəsində yer almışdır. Buna misal olaraq “İliada” və “Odisseyə” Yunanıstan, “Beovulf” və “Robin Qud” isə Britaniya adasının sərhədlərindən kənara çıxmayıb. Təkcə ümumtürk dastanımız olan “Koroğlu”nu xatırlamaq kifayətdir ki, Bessarabiyadan, Moldovadan başlamış, Çinə, Ərəbistana qədər istər müsəlman, istərsə də onlarla xristian, bütperəst xalq arasında, gündoğandan günbatana qədər uzanan ayrı-ayrı ölkələrə yayılıb. Ötən əsrin qırxıncı illərində məhz Türkün yaratdığı “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun qüdrəti Mikoyan, Stalin kimi-lərini qorxutmuş, Azərbaycanın görkəmli filosofu Heydər Hüseynov “XIX əsr Azərbaycan fəlsəfi fikri”nin qaynağı kimi “Dədə Qorqud”dan bəhs açdığına görə repressiya qurbanlarından biri olmuşdur. Türkmən alimi, “Koroğlu” eposunun böyük tədqiqatçısı akademik Bəymühəmməd Karriyev isə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunu təbliğ etdiyinə görə 10 il həbs cəzasına məhkum edilmişdi. Dünya xalqlarının heç bir qədim yazılı epik əsərində “Kitabi-Dədə Qorqud”da qoyulduğu şəkildə humanizm, vətənpərvərlik, ailə-əxlaq məsələlərinə yer verilməyib. Bu böyük abidəni ilk dəfə dünyaya tanıtdıran alman şərqşünası Firidirix Fon Dits olub. O, Drezden kitabxanasında müqəddimə və 12 boydan ibarət “Dədə Qorqud” dastanlarını aşkar edib, 1815-ci ildə “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”u alman dilinə tərcümə edərək “Odissey”in nağıl səciyyəli təkgözlü Siklopun – Polifemin kor edilməsi süjetinin yeni variantı kimi nəşr etdirib. 1857-ci ildə Almaniyada Vilhelm Qrimm də bu boyu özünün nəşr etdirdiyi “Dünya Təpəgözləri” müntəxəbatına daxil edir. Homerin “Odisseyə”si

barədə danışarkən bu əsərin “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu ilə oxşarlığından söz açan alman şərqşünası Fon Dits olmuşdur. O, 1815-ci ildə “Dədə Qorqud” boylarından birini – “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boyu bəyan edər”i alman dilinə tərcümə etmiş, onu Homerin “Odiseya”sından məlum olan “Odiseyin Polifemi kor etməsi” süjetinin əski bir variantı kimi çap etdirmişdir” (3, 38-39).

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun “Basatın Dəpəgözü öldürdüğü boyu bəyan edər, xanım, hey!”də Təpəgöz fenomeni dünya elmi fikrini iki yüz ilə yaxın bir dövrü əhatə etmişdir. Tədqiqatlarda Şərq mənşəyilə bağlı olan Təpəgöz oğuzlar içərisindən dünyaya yayılma ehtimalı ilə özünü təsdiq etmişdir. Bu gün də öyrənilməkdə olan Təpəgöz obrazı təbii ki, dastanın daha qədim hesab edilən Dəli Domrul boyundan xeyli əvvəlki təsəvvürlərə söykənir. Təpəgöz obrazına “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun bir boyunda- “Basatın Dəpəgözü öldürdüğü boyu bəyan edər, xanım, hey!”də təsadüf edirik. Dastanın bu boyunda Təpəgözün ana bətninə düşməsindən başlayaraq ölümünə qədər bütün həyatını əhatə edir. Təpəgözün ikinci belə geniş avtobiografiyasına yunan eposunda Təpəgöz, Siklop və Polifemlərlə bağlı bizə gəlib çatan variantlara təsadüf etmirik. Əli Sultanlının yazdığı kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun boyunda Təpəgözün anadan olmasından ölümünə qədərki həyatını əks etdirən ədəbi qaynaqdır”(8.19). Təpəgözlə bağlı bizə gəlib çatan Şərq və Qərb qaynaqlarına diqqət yetirəndə məlum olur ki, həqiqətən “Dədə Qorqud” hekayəsi nəinki Təpəgözü daha mükəmməl şəkildə əvvəldən axıra kimi əks etdirən, həm də onun bir sıra mənşə xüsusiyyətlərini bütün qaynaqlardan fərqli olaraq özündə saxlayan bir obrazdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu Təpəgözlə bağlı boyunda Aruz qocanın köç zamanı düşüb qalan və aslanın aparıb böyütdüyü Basatın tapılması Təpəgözün dünyaya gəlməsi, daha doğrusu ana bətninə düşməsi ilə başlayır. “...Oğuz bir gün yaylağa köçdi. Aruzun bir çobanı vardı. Qonur qoca Sarı çoban deyərlərdi. Oğuzun ögincə bundan əvvəl kimsə köçməzdi. Uzun binar diməklə məşhur bir binar vardı. Ol binara pərilər qonmuşdı. Nagahandan qoyun ürkdı. Çoban, ərəkəcə qaqdı, iləru vardı. Gördü kim, pəri qızları qanat-qanada bağlanmışlar, uçarlar. Çoban kəpənəğini üzərlərinə atdı. Pəri qızının birini tutdı. Təmə edib, dərhal cima eylədi. Qoyun ürkməgə başladı. Çoban qoyunun öginə səgirtti. Pəri qızı qanat urub uçdı. Aydır: “ Çoban, yil təmam olıcaq məndə əmanəin var, gəl, al!”- dedi.- Əmma Oğuzun başına zəval gətiürdin!”- dedi.(6,98). Bu məlumatlar Təpəgöz süjeti barədə qaynaqların heç birində təsadüf olunmayan və onun ana bətninə düşməsinə əks etdirən dəyərli bir məlumatdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunu öyrənən ilk araşdırıcıların mülahizələri birmənalı olmamışdır. Belə ki, V.V.Bartold Təpəgöz boyunu “mifoloji səciyyə daşıyan əsər”, Y.Yakubovski “Oğuzların tarixini yaşadan əsər”, V.Jirmunski “erkən oğuz düşüncəsinin yaradıcılıq nümunəsi” kimi qeyd edir, onunla bağlı müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Tədqiqatçılar sujetin ayrı-ayrı variantlarda yayıldığını göstərirlər, hətta müəyyən mülahizələrə görə bu sujetin daha qədim variantlarının bəzi elementlərinə Şərqdə yayılan əfsanə və nağıl motivlərinə də təsadüf edilir. Təpəgöz süjeti ilə bağlı ehtimallar fərqli olduğu kimi, onun mənşə xüsusiyyətlərinə baxışlarında da müxtəliflik özünü göstərir. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun bir çox tədqiqatçıları Təpəgöz sujetinin şərqə məxsusluğunu xüsusilə vurğulamışlar. F.Dits Təpəgözü-Polifemlə müqayisə etdikdən sonra həmin qənaətini qəti şəkildə təsdiqləmişdir. 60-cı illərdə Azərbaycan qorqudşünaslığının altmışıncı bu problem diqqət mərkəzində olmuşdur. M.H.Təhmasib boyların harada və kim tərəfindən yaradıldığını müəyyən etmək məqsədilə apardığı tədqiqatında “Təpəgöz obrazını Qafqaz xalqları içərisində bu sujetin yeddi variantını Dədə Qorqud Təpəgözü ilə müqayisə etmişdir. Müəllif “Min bir gecə”də “Sindibadın nağılı”ndakı Adamçılardan başlayıb Təpəgözü Şimali Qafqaz, Dağıstan, Abxaziya, Topqarı variantları, eləcə də vaxtilə Ə.Dəvədarinin məlumat verdiyi Oğuznamə və yunan eposunun variantları ilə müqayisə edir”(7). Bir sözlə, Təpəgözlə bağlı aparılan araşdırmalar yuxarıda qeyd edilən mətn əsasında aparılmış və müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Boydan aydın olur ki, birincisi, Təpəgöz qeyri-qanuni nigahın yetirməsidir. İslam düşüncəsinə görə bütün qeyri-qanuni nigahlar nəticəsində dünyaya gələnlər şəri təmsil edir, zahirən eybəcər, fiziki və ya əqli cəhətdən qüsurlu olduğu kimi, daxilən də zalım, qaniçən, insanlığa qənim kəsilmiş olurlar. Onlar dünya eposunda şəri təmsil edir, varidat və sərvətə həris, lovğa və qəddar kimi təqdim edirlər. Lakin əksər tədqiqatçıların haqlı olaraq iddia etdikləri kimi, səkkizinci boy dastanın daha əzəli təsəvvürlərlə bağlı boylarındandır. Demək burada hadisələr islam qaydaları ilə tənzimlənə bilmir. Məlumdur ki, bu

hadisələr bizim eramın V-VII əsrlərdən xeyli qabaq idi. Təpəgözlə bağlı bir sıra motivlər isə onu daha əski görüşlərlə bağlamağa əsas verir. Lakin bu da bir həqiqətdir ki, uzaqlara aparıldıqca Təpəgöz Oğuzlardan uzaqlaşır. Oğuzla məxsusluqdan çıxır. Ən düzgünü isə onu elə daşdığı, əks etdirdiyi Oğuz modeli ölçülərində nəzərdən keçirməkdir. Bunu əks etdirən başlıca detal isə Təpəgözün Oğuz mühitində dünyaya gəlməsidir. O, Sarı çoban Oğuz yaylağa köçdüüyü zaman Pəri qızla rastlaşır. Dastanda olan boydan göründüyü kimi, Təpəgözün Oğuz elindən çıxıb ona qənim kəsilməsi, adam yeməsi, eli məhv etmək təhlükəsi yaratması bu sujetin yalnız Oğuz variantına məxsusdur. Bu adamyeyən nəhəngin qarşısını ala bilən güc hələ Oğuz cəmiyyətində yoxdur. Demək, Təpəgöz insan gücünün fəvqündədir, qeyri-insan mənşəlidir, onun ölüm sirri Oğuzla hələ məlum deyildir. Belə olmasaydı Təpəgözlə döyüşlərdə Oğuzun Qaragünə, Dözən oğlu Alp Rüstəm, Uşun Qoca oğlu, Dəmir donlu Mamaq, Bükdüz Əmən və onlarla başqa qəhrəmanları ölməzdi. Elə buna görə də növbəti epizodda da Təpəgözün yeni bir keyfiyyəti ilə rastlaşırıq. Dədə Qorqud onunla danışığa gedir ki, razılığa gəlsinlər. "...Dədəm Qorqudu Təpəgözü göndərdilər. Gəldi, salam verdi. Aydır: "Oğul, Dəpəgöz, Oğuz elində zəbun oldu, bunaldı. Ayağın torpağına mənə saldılar. Sənə kəsə verəlim, deirlər"-dedi. Dəpəgöz aydır: "Gündə altmış adam verin yeməgə!"-dedi. Dədə Qorqud aydır: "Bu vəchlə sən adam qomaz, dükədərsən,-dedi,-əmma gündə iki adam ilə beş yüz qoyun verəlim!"-dedi. Dədə Qorqud böylə degəc Dəpəgöz aydır: "Xoş, öylə olsun! Əvət, həm mənə iki adam verin, yeməgüm bənüm bişirsün, mən yiyəyim!"-dedi.(6,98) Bütün bu epizodlarda gördüyümüz hal və xüsusiyyətlər bizə məlum Təpəgözlərin heç birində yoxdur. Ona görə də Təpəgözün mənşə xüsusiyyətlərini Oğuz Təpəgözünü bilmədən, yaxud onunla bağlı gördüyümüz bütün məlumatları nəzərə almadan əsaslı nəticələrə gəlmək olmur. "Pərilərin insan övladı ilə izdivacına ancaq epik təsəvvüdə - mif, nağıl, əfsanə və eposlarda təsadüf olunur. "Dədə Qorqud"dakı Təpəgözü dünyaya gətirən pəri qütbü kimi, Sarı çoban qütbündə də insan mənşəliyindən kənar qəliblər nəzərə çarpır.(5,112). Bu məsələdən bəhs edən folklorşünas M.H.Təhmasib yazır:" Əmin Abidə istinadən Dəvədari əfsanəsində Təpəgözün anasının Böyük dənizin cinlərindən, atasının isə böyük başlı bir adam olduğunu qeyd edir. Yəni o qədər böyük başlı ki, on üç qoyun dərisindən papaq geyərmiş. Yunanların təkgözlü arimasplarla bağlı mifi, ehtimal ki, qədim yunanların Polifemlə əlaqədar mifinə çevrilmişdir, bunun ilk nümunəsi, görünür, qədim Təpəgözünün böyük qardaşı olmuşdur. Polifemlə bağlı mifi e.ə. VII əsrdə Ön Asiyaya yürüş edən skiflər özləri ilə gətirə bilirdilər (7,136) ".F.Ditsin Polifemin Qafqaz mənşəli olması ilə bağlı mülahizəsi məhz bu mülahizələr qovşağında həqiqətə yaxınlaşır. F.Ditsin dürüst tarix göstərə bilməsə də, sujetin skiflər içərisində mövcud olduğunu, oradan isə onların müxtəlif yürüşləri zamanı Ön Asiyaya, Qafqaza, eləcə də Avropaya yayıldığını ehtimal etməkdə haqlı idi. Təpəgözlə bağlı sujet Ön Asiyada yayıldığı kimi, eyni zamanda Qafqaza gəlmiş, burada adiqey və osetinlərin "Nart" eposunda Təpəgözü yaratdıqları kimi, eyni zamanda o, özünə oğuzların daha mükəmməl sujetli hekayələrinin birində yer eyləyə bilmişdi. Homerin "Odissey"dəki Polifem isə daha qədim Təkgözün əsaslı şəklində yumşalmış prototipidir. Avropa və dünya eposuna səpələnən də məhz həmin obrazın müxtəlif səviyyələrdə işlənmiş variantlarıdır.(5,39) F.Ditsin Təpəgözlə müqayisə etdiyi yunan Polfemi isə əslində şərq mənşəli azmandan çox zəif məxluqdur. Bu onun mənşə xüsusiyyətlərinin qədimliyində, pəri qismi ilə bağlılığında, onun barmağına keçirilən üzüyün sehrində, özünün qeyri-adi doğuluşunda, insan əti yeməsində və s. fərqlənir. Müqayisədə Təpəgözün Polifemlə ümumi cəhətləri də nəzərə cərpacaq dərəcədədir. Polifem də səma mənşəlidir. O, Ə.Sultanlının yazdığı kimi, "Zevsin qardaşı Poseydonun su pərisi Amsitriti ilə münasibətindən doğulmuş və Poseydonun oğludur. Polifem də Təpəgöz kimi insan əti yeyir, amma o, daha şərt qoyub gündə iki insan istəmir, yalnız Odisseyin əlindən hirsələndə onun yoldaşlarını yeyir. Polfem də Təpəgöz kimi adamları iki-iki yeyir.(8,11). Məlumdur ki, bu obrazların hər ikisinin canı onların gözlərindədir. Hər ikisi yalnız gözü kor edildikdən sonra məğlub edilir. Bəllidir ki, Odissey Polifemi öldürür. Basat isə onun öz qılıncı ilə başını kəsir. Təpəgöz sırf mifik bir obraz kimi yunanıstanlı Polifemlə genetik qohumluq xətt ilə birləşir. Onların mifdəki statusları təxminən eynidir və eyni zamanda sujet istiqamətlərini də əhatə edir. Tədqiqatçılar bu cür eynilikləri "səyyar süjetlər" adlandırırlar. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bu eyniliklərlə bərabər, bu sujetlərin hər birinin ayrılıqda öz lokal özünəməxsusluqları vardır. Belə ki, Təpəgözün "Dədə Qorqud"a, Polifemin "Odissey"ə daxiledilmə prinsipləri də,

onların bir obraz kimi ömür yollarının müxtəlif kəsikləri də bir-birindən fərqlənir. Polifemə görə Təpəgöz daha dolğun bir ömür yoluna malikdir, dastanın bu boyunda onun anadan olandan həlak anına qədər bütün həyatı izlənilib təsvir edilir. “Odisseyə”də isə Polifemin həyatının yalnız bir kəsiyi-məhz Odisseyə qarşılıqlı münasibətə aid olan kəsik işıqlandırılır. Şübhəsiz ki, hər bir dastanın müvafiq təsviri real bədii-estetik prinsiplər baxımından özünü doğruldan təsvirdir. Bu baxımdan bu iki obrazı müqayisə edərək bədii obraz kimi üstünlüyü onlardan birinə versək Təpəgözün tam təsviri olduğuna görə daha qədim obraz olduğunu, Polifemin isə təsvir natamamlığına görə ondan yarandığını sübuta çalışmaq, birtərəfli və sonadək düşünülməmiş bir addım atmaq olardı. Polifemin natamam təsvirini əsaslandıran bir çox amillər var ki, onları nəzərə almamaq mümkün deyil. Deməli, bu iki obraz səyyar sujetlərin formal inkişaf xətlərinin ortaya çıxardığı bir mahiyyətdir, bütövlükdə Mifin şəxsi yaradıcılığıdır. Bunun nəticəsidir ki, Təpəgözün-Polifemin kor edilmə üsulu da hər iki dastanda eynidir. Yuxarıda Təpəgöz və Polifemlə bağlı qeyd etdiyimiz oxşar və fərqli xüsusiyyətlərə Əli Sultanlının da kitabında geniş yer verilmişdir. Onun tədqiqatında Təpəgöz adam yeyəndir. Oğuz qəbiləsinin bir-bir yox etməkdədir. Dədə Qorqud gəlib onunla müqavilə bağladığı vaxt beş yüz qoyun ilə iki adam da yeməli olur. Belə görünür ki, o, adamsız yaşaya bilmir. Bundan fərqli olaraq Polifem qoyun, qoç, keçi əti ilə dolanır. Süd içir, qatıq, qaymaq yeyir, olduğu adanın bol meyvəsi ilə dolanır. Əgər o, Odisseyin altı yoldaşını yeyirsə, bu hal sadəcə müstəsna bir hadisədir. Bəlkə də onu narahat edənlərdən intiqam alır. Təpəgöz təkdir, Polifem isə bir çox təpəgözlərin içərisində yaşayır. Daha doğrusu, onun yaşadığı adada çoxlu təpəgöz var, həmin ada təpəgözlər adasıdır. Təpəgöz işləmir, zəhmət çəkmir, tənbəldir. Polifem isə əsil mənada çobandır. Hər gün tezdən qoyunları sağıb otarmağa aparır. Axsamüstü qoyunları mağara yanında sağır və mağaraya qatır. Odun daşıyır, ocaq yandırır, süd bişirir, qatıq çalır, qaymaq yığır. Təpəgöz özünə yemək bişirməyi bacarmır; Yüklü Qoca ilə Yapaqlı Qoca ona aşbazlıq və nökrəçilik edirlər. Polifem insan cəmiyyəti tanımır, cəmiyyətsiz yaşayır. O, tam mənasında vəhşi zonada həyat keçirir. Doğrudur, burada başqa sikloplar da var. Lakin Polifem onlardan qətiyyənlə asılı deyil. Halbuki Təpəgöz insan cəmiyyəti olmadan yaşaya bilmir. Qəbilələr onun əlindən zara gəlib ürküb qaçdıqları vaxt Təpəgöz onları qabaqlayıb, öz yerlərində oturdur. Məqsədi onların hesabına yaşamaqdır. Əli Sultanlının verdiyi bu ədəbi müqayisələrdən bu nəticələrə gəlmək mümkündür ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” boyundakı Təpəgözü, Fridrix Fon Ditsin Polifemə qəti surətdə bənzəmir. Təpəgöz tamamilə fərdi xüsusiyyətə, xüsusilə sikloplar üçün xas olan əlamətlərə malik bir bədii surətdir. Fon Ditsin doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, Təpəgözün yaranmasında Polifemin heç bir ədəbi təsiri yoxdur və ola da bilməz”(4, 72). Azərbaycan ədəbiyyatında Təpəgözün sələfləri olmuşdur. Bu sələfləri təyin edə bilməsək də, deyə bilərik ki, bədii cəhətdən belə mükəmməl bir surətin yaranması üçün qədim xalq nağıllarında onun bir silsilə sələfi olmalı idi. Təpəgöz “Dədə Qorqud”dan sonra Azərbaycan dastanlarında və nağıllarında fasiləsiz olaraq yaranır. Ozanlar, aşıqlar, naqqallar öz qəhrəmanlarını divlərlə, əjdahalarla qarşılaşdırdıqları kimi, Təpəgöz və kəlləgözlərlə də qarşı-qarşıya gətirmişlər (9.11). Beləliklə də, “Dədə Qorqud” Təpəgözü ilə yunan eposu qəhrəmanı Polifem arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər bir çox tədqiqatçıların diqqətini çəkmiş və bununla bağlı öz mülahizələrini vermiş və yuxarıda qeyd etdiyimiz nəticəyə gəlmişlər.

Ədəbiyyat

1. Abdula K. Sırr içində dastan və yaxud Gizli Dədə Qorqud-2. Bakı. Yeni Nəşrlər evi, “Elm” nəşriyyatı, 1999, 288s.
2. Cəmsidov Ş. A “ Kitabi-Dədə Qorqud ”u vərəqləyərkən. Bakı. Gənclik, 1969, 98s.
3. Əlimirzəyeva F. “Kitabi-Dədə Qorqud” alman nəşrlərində. Bakı. 2001, 278 s.
4. Əlimirzəyeva F.D. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları alman filoloji fikrində. Bakı, “Elm”, 1999, 332 s.
5. Homer. Odisseyə. Bakı. Şərq-Qərb, 2009, 376s.
6. Kitabi-Dədə Qorqud. (tərtibçilər: F.Zeynalov, S.Əlizadə), Bakı. Yazıçı, 1988, 265s.
7. Təhmasib M.H. “Dədə Qorqud” boyları haqqında // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar. Birinci kitab. Bakı, “Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı”, 1961, s. 156

8. Sultanlı Ə. Dədə Qorqud dastanı haqqında qeydlər. S.M. Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri humanitar seriyası. 1958, №1, s 19
9. Sultanlı Ə. "Dədə Qorqud" dastanı haqqında qeydlər.// Məqalələr. Bakı. Azərənəşr, 1971, s 11-100.

Almara Nabieva
Baku State University
PhD in Philology
nebiyeva_almara@mail.ru

FUNCTIONAL SEMANTICS OF THE IMAGE OF TAPAGÖZ AND WORLD EPIC

Abstract

In the article "Kitabi-Dade Gorgud" epic "Basat declares the height of Depagoz killed, lady, hey!" It is mentioned that the phenomenon of Depagoz covers a period of nearly two hundred years of world scientific opinion. In research, Tepegoz, which is related to the Eastern origin, has confirmed itself with the possibility of spreading to the world from within the Oghuz. The image of Tepegoz, which is still being studied today, is of course based on ideas much earlier than the age of Deli Domrul, who is considered older in the saga. We come across the image of Tepagoz in the "Kitabi-Dade Gorgud" epic - "Basat Depagoz will declare the height he killed, lady, hey!" In this volume of the epic, it covers the whole life of Tepegoz, starting from his birth in his mother's womb until his death. In the second such extensive autobiography of Tepegoz, we do not come across the variants that have come down to us regarding Tepegoz, Cyclops and Polyphemus in the Greek epic. In this volume of the "Kitabi-Dade Gorgud" epic, the literary sources reflecting the life of Tepegoz from his birth to his death are analyzed.

Keywords: "Kitabi-Dade Gorgud", epic, Tepagoz, Polyphemus, height, comparative study, tradition

Алмара Набиева
Бакинский Государственный Университет
доктор философии по филологии
nebiyeva_almara@mail.ru

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ СЕМАНТИКА ОБРАЗА ТЕПЕГЁЗА И МИРОВОЙ ЭПОС

Резюме

В сказании «Песнь о том, как Басат убил Тепегёза» отмечается древность всемирно-научного феномена Темяглаз. В исследованиях указывается вероятность ознакомления восточного персонажа Тепегёза посредством огузских дастанов всему миру. На сегодняшний день имеются предположения о том, что изучаемый образ Темяглаз имеет более древние корни. С данным персонажем мы встречаемся в сказании «Песнь о том, как Басат убил Тепегёза» дастана «Китаби-Деде Горгуд». Здесь содержится полная информация с момента его зачатия до смерти. В греческих мифах о Тепегёзе, Циклопе и Полифемах невозможно встретиться с аналогом данной автобиографии. Наряду с этим в данном сказании «Китаби-Деде Горгуд» исследуются также литературные источники о рождении Темяглаза.

Ключевые слова: «Китаби-Деде Горгуд», эпос, Тепегёз, Полифем, глава, сравнительное исследование, традиции и обычаи

<https://doi.org/10.36719/2791-3732/8/29-33>

Samirə Quliyeva

Bakı Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
samira_guliyeva@mail.ru

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”DA POETİK FİQURLAR

Xülasə

“Kitabi-Dədə Qorqud” monumental sənət abidəsi, söz gövhəri, bəşəri bir “Oğuznamə”dir. 1300 il ədəbiyyatımızı poetik enerji ilə qidalandıran bu abidə, əslində tükənməz bədii-estetik düşüncə xəzinəsidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının poetik dili bədii təsvir vasitələri ilə zəngindir. Onlarda xalq dilinin incəliklərindən atalar sözü, məsəl, idiomatik ifadələrdən bol-bol, məharətlə istifadə olunmuşdur. Dastanda hər sözün, ifadənin arxasında soykökümüz olan oğuzların keçmiş tarixi durur.

Açar sözlər: mərasim, alqış, poetika, atalar sözləri, Dədə Qorqud, dastan

Ulu öndər Heydər Əliyev göstərirdi ki, “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir” (2;7). Qədim zamanlardan bu günə qədər keçməkeşli bir inkişaf yolu keçən, xalqımızın həyatında, formalaşmasında əvəzsiz rol oynayan bu dildə zəngin ədəbi-bədii abidələr yaranmışdır ki, bunlardan biri də 1300 il bundan əvvəl yaranmış “Kitabi-Dədə Qorqud” eposudur. O, Azərbaycan xalqının milli tale kitabı, epik-milli “passportu”, yaxud prof. N.Cəfərovun adlandırdığı kimi, “Azərbaycan xalqının şah əsəri”dir. Təsadüfi deyildir ki, oğuzlar “Dədə Qorqud”u məhz “Qurani-Kərim” kimi müqəddəs sayaraq, ona “Kitab” adı vermişlər.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikasına həsr olunmuş bu məqalədə eposun boylarından çıxış etməklə xalq mənəviyyatının tərkib hissələrindən olan adət-ənənə, yuxuyozma, alqış-qarğış, atalar sözləri, and-dua, islami ünsürlər dastanda poetik fiqur kimi araşdırılır.

“Poetika” sözü yunan dilindən tərcümədə poetik incəsənət mənasını verir. Bu termin habelə şairin, yazıçının bədii üslub xüsusiyyətlərini, onun istifadə etdiyi bədii təsvir vasitələrinin məcmu-suna deyilir (1;185).

Məşhur rus filosofu R.Yakobson göstərir ki, poetik dili “təsadüfi” digər nitq strukturlarını “təsadüfi olmayan” hesab etmək doğru deyildir, çünki dildə təsadüfi heçnə yoxdur. Hər şey məqsədlidir (9). Onu da demək lazımdır ki, bəzi tədqiqatçılar poetika ilə üslubiyyatı eyniləşdirməyə çalışır. V.M.Jirmunski yazır: “Dilin poetikası haqqında elmi biz ənənə üzrə “üslubiyyat” adlandıırıq. Lakin üslubiyyat poetika məzmununu tam ehtiva etmir; buraya habelə poetik tematika və kompozisiya daxildir” (3; 122). R.Yakobson poetikanı dilçilikdən ayıranlara cavab olaraq göstərir ki, poetik funksiya dilin başqa funksiyalarından təcrid olunmamışdır. Bu baxımdan dilçilik poetik funksiya ilə məşğul olduqda təkcə poeziya ilə məhdudlaşa bilməz (9). Bu isə o deməkdir ki, poetik funksiya daha geniş sahəni əhatə edir, buraya yalnız şeir deyil, nəsr də daxildir.

Əcdadlarımızın məişət həyatını, etik-estetik düşüncəsini tam halda əks etdirən Azərbaycan qəhrəmanlıq eposu sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tarixi çox qədimdir. Dastan dil və bədii təsvir vasitələrinə görə şifahi xalq ədəbiyyatının deyil, yazılı ədəbiyyatın xüsusiyyətlərinə daha çox uyğun gəlir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, xüsusən də dastanlar aşığılar və digər söyləyicilər tərəfindən ağızdan-ağıza söylənilərək yaradıldığı, təkmilləşib inkişaf etdirildiyi, hətta bəzən müasirləşdirildiyi üçün onlarda ilkin orijinalın dilini olduğu kimi qoruyub saxlamaq mümkün deyildir. Nağılların, rəvayətlərin, dastanların dilində toplama vaxtına və şəraitinə görə müəyyən əməliyyatlar aparılır, hər söyləyici, dastançı ona az və ya çox dərəcədə əlavələrini edə bilər. “Kitabi-Dədə Qorqud”un isə dövrümüzə qədər gəlib çatan əlyazma nüsxəsinin dili leksik tərkib baxımından da, bədii təsvir vasitələri cəhətdən də sabit bir ölçüdə yaranmış ədəbi abidədir. Dastanın ayrı-ayrı boyları arasında leksik tərkibinə görə dil fərqləri yoxdur. Deyə bilərik ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili onun mənsub olduğu xalqın zəngin danışq dilinin geniş imkanlarının güzgüsüdür. Dastan təsvir və ifadə vasitələri baxımından da konkret bir müəllifin bədii təfəkkürünün məhsuludur. Abidənin

bütün boylarındakı obrazlı nəsr təhkiyəsi isə məcazlarla zəngin olan şeir nümunələri, lirik parçalar bir-birini tamamlayır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili canlı və əlvandır. Bu poetik zənginlikləri yaradan amillərdən biri dastanın dilində atalar sözləri, alqış-qarğış, and-dua ifadə edən kiçik janrların işlənməsidir. Müşahidələr göstərir ki, atalar sözü və məsəllər, alqış-qarğış, and-dua, inanc və digər perimik vahidlər dastanda ibtidai formada deyil, yaranıb inkişaf etdiyi və xalqın dilində özünü tam təsdiqlədiyi şəkildə əksini tapmışdır. Dastanda rast gəldiyimiz ilk janrlardan biri atalar sözü və məsəllərdir. Onlar xalq arasında qanadlı sözlər, ibrətamiz ifadələr və başqa adlar altında yayılmışdır.

Rus atalar sözü və məsəllərdən bəhs edərkən V.İ.Dal göstərirdi ki, “Məsəl xalq arasında gəzən, lakin hələ tamam atalar sözü təşkil etməyən, səlis, qısa danışqdır, xalq dilində, şivələrdə qəbul olunmuş nəsihətlər, şərti danışq tərz, adi ifadə üslubudur” (8; 395).

Dastanın müqəddiməsində 38 atalar sözü, 11 məsəl verilmiş, qalan nümunələr isə müxtəlif boylara səpələnmişdir. Dədə Qorqudun verdiyi xəbərlər məhz atalar sözləri janrındadır, bunun səbəbi oğuzlarda atalar sözlərinin müqəddəs sayılması, onlara hətta Quran ayələri kimi hörmət edilməsi ilə bağlıdır. 15-16-cı əsrlərə aid oğuz atalar sözlərindən ibarət məcmuə bu deyimlə başlayır:

Ataların sözü Qurana girməz,
ancaq Quran yanınca yalın-yalın yalı suz. (6; 18)

Mətnəndən aydın olur ki, oğuzlar atalar sözlərini adi hikmətlər, nəsihətlər kimi deyil, müqəddəs bilgilər kimi qəbul etmişlər. Oğuz eli bu atalar sözləri vasitəsilə idarə olunurmuş. Müqəddimə İslam dininin qaydalarına uyğun olaraq başlayır:

Allah-Allah diməyincə işlər onmaz.
Qadir Tənri verməyincə ər bayımaz.
Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz.
Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz.
Ölən adam dirilməz.
Çıxan can gerü gəlməz.
Bir yigidun qara tağ yumarısınca malı olsa,
Yığar, dərər, tələb eylər,
Nəsibindən artuğun yeyə bilməz. (4; 31)

Aydın olur ki, bütün işlərin başa gəlməsi, həyata keçməsi üçün ilk növbədə Allah/ Tanrını çağırmaq, ondan kömək diləmək lazımdır. Adamın var-dövlət sahibi olması, onun özündən asılı deyildir. İnsana var-dövləti, mal-mülkü, xoş həyatı yenə Allah/Tanrı qismət etməlidir. İnsanın ölümü də öz başına baş vermir. Ölüm bütün hallarda Allahın əmri ilə baş verir. Heç kəs qismətdən artıq yeyə bilməz.

Dastanda verilən atalar sözü və məsəllər insan tərbiyəsinə təsir göstərən, onun cəmiyyətdə yeri və mövqeyini müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynayan cəhətlərlə, xalqımızın əski etik-estetik dünyagörüşü ilə bağlıdır. Sadəlik, səmimilik insanı xoşbəxtliyə aparən mənəvi dəyərlərdəndir. Burdakı atalar sözləri mənən kamil insan xarakterinin formalaşmasını şərtləndirən əxlaq qaydalarıdır, onu həyatı gözəlləşdirməyə sövq edən yüksək mənəvi amallardır: “Təkəbbürlük eyləyəni Tanrı sevməz”, “Qız anadan görməyincə ögüd almaz” kimi atalar sözləri böyük tərbiyəvi əhəmiyyətli nümunələr kimi eposa daxil olmuşdur.

Xalq məişətində, eləcə də xalq yaradıcılığı nümunələrində alqış və qarğışlar daha çox adamların arzu və istəklərinin həyata keçəcəyinə inamı ifadə edir. Alqış və qarğışlar çox qədimdən folklor janrları tərkibində fəal yer tutsa da, onların toplanması və öyrənilməsinə 80-ci illərdə başlanmışdır. Bu kiçik janrların təkcə şifahi yaddaşda deyil, eyni zamanda bir sıra yazılı mənbələrdə, o cümlədən “Kitabi Dədə Qorqud” boylarında, nağıl, dastan və aşiq şeiri nümunələrində də mühafizə edildiyi göstərilir (7; 85).

Alqış və qarğışlar süjet və obrazın ideya və qayəsinin, arzu və istəyinin bütöv şəkildə dərk edilməsinə kömək edən janrlardan biridir. “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda deyilir: “O zamanlar, bəylərin alqışı alqış, qarğışı qarğış idi” (4; 52 Burdan belə başa düşürük ki, Dədə Qorqud

bəyləri nahaq qarğış etməzdilər. Alqış isə yaxşılara, müqəddəslərə, xeyirxahlara edilərdi. Xalq arasında onların özünəməxsus inam tutumu var idi. Edilən alqış, yaxud qarğış yerdə qalmaz, öz sahibini gedib tapardı. Alqışlar dastanda xeyir qüvvələr qütbünü əhatə edir. Dastanda alqışların sayı 95-ə çatır. Onlara nəzər salaq:

Azıb gələn qəzayı Tanrı savsun, xanım hey!
Ol igidim uca tanrı dost oluban mədəd irsün, xanım hey! (4; 32-33)
Yerli qara tağların yığılmasun!
Kölgəlikcə qaba ağacın kəsilməsün!
Qanadların ucları qırılmasun!
Çaparkən ağ-boz atın büdrəməsün!
Qadir Tanrı səni namərd möhtac etməsün, xanım hey! (4; 41)

Bütün boylarda alqışlar təkrar olunur.

Tayfanın ağsaqqalı olan, hər yerdə sözü keçən Dədə Qorqud öz alqışlarını xalqdan əsirgəməmiş, alqışa layiq olanları alqışla, qarğışa layiq olanları qarğışla mükafatlandırmışdır. Dastanda qarğışlar da geniş əks olunmuşdur. Şifahi nitqdə geniş yayılmış bu nümunələri ozanlar tez-tez işlətməmiş, katiblər də ozan söyləməsinə sadıq qalmış və onları dastan mətninə daxil etmişlər. Nümunələrə baxaq :

Yarımasun-yarçımasun, bu çoban bizim həpimizi qırar olamı?
Ağzın qurusun çoban. Dilin çürüsün, çoban.
Qadir sənin alnuva qara yassun, çoban.
“Ay əməl azmış, feyli dönmüş, qadir Allah ağ alnına qada yazmış.
Əlün qurusun.
“Yarımasun-yarçımasun Dəli Qarcar eylə mal istədi ki, heç bitməsün” (4; 56)

Qarğışların erkən təsnifatı bu nümunələrin mərasimlərlə, məişət həyatı ilə bağlı yarandığını göstərir. Digər oğuznamələrdə olduğu kimi, dastandakı qarğışlar da öz kökü etibarilə daha əski qaynaqlarla bağlıdır və katiblər həmin nümunələri xalqın canlı danışiq dilindən götürüb eposa daxil etmişdir.

Oğuznamələrdə gördüyümüz alqış və qarğışlar müxtəlif dialekt və şivələrdə yaşamaqdadır. Bu kiçik janrlar bütün poetik tələblərini qoruyub saxlamaqla şifahi və yazılı qaynaqlarda paralel şəkildə yaşaya bilmişdir.

Eposda şifahi ədəbiyyatımızın janrlarından olan andlara da təsadüf edilir. “And” qədim insanların müqəddəs hesab etdikləri varlıqlara inamı ilə bağlı yaranmışdır: Ay haqqı, Yer haqqı, Torpaq haqqı, Işıq haqqı və s. Qədim insanlar arasında anda inam böyük olmuşdur. Andlar şifahi yaradıcılıqda inam və etiqad bildirir, insanın erkən təsəvvür və görüşlərini, daha konkret çalarlarla əks etdirir. Andın dastandakı nümunələri göstərir ki, o da digər janrlar kimi hələ çox çox əvvəl xalq arasında yaranıb təkamül mərhələsi keçmişdir. Ozanlar bu nümunələrdən istifadə etməklə oğuznamələrə daha böyük poetik siqlət verməyə çalışmışlar.

Abidədə folklorumuzun kiçik janrı kimi dualar da sıx-sıx yer alır. Boylarda Dədə Qorqudun dilindən söylənilən dualar çox vaxt alqışlarla qoşa işlənir : “Ağ birçəkli anan yeri behişt olsun”, “Ağ saqqallı baban yeri uçmaq olsun”, “Haqq yandıran çırağın yana dursun”, “ Qadir Tanrı səni namərdə möhtac etməsin” və s.

Bir sıra məqamlarda alqışla dua büsbütün eyniləşdirilir. Əvvəldə xatırlatdığımız “Ol zamanda bəylərin alqışı alqış, qarğışı qarğış idi. Duaları müstəcəb olurdu” söylənilir və bununla da alqışla duanın funksiyası birmənalı olur. Lakin, diqqətli müşahidə yolu ilə dualarla alqışları bir-birindən seçmək olur.

Abidədəki alqış-qarğışlar, and və dualar “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetik dünyasının sirlərini öyrənməkdə mühim dəyər daşıyır.

İlk cümləsi Rəsuləleyhissəlamın adıyla başlayıb, son cümləsi də elə bu müqəddəs şəxsin-Həzrət Məhəmməd Mustafa Səlləllahın adıyla qurtaran “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında islami görüş və ənənələr asanlıqla seçilir.

Müqəddimədəki atalar sözləri istər Tanrıçılıq, istərsə də İslam dininin qaydalarına uyğun olaraq Allah/Tanrının adı və tərənnümü ilə başlayır:

Allah-Allah diməyincə işlər onmaz.
Qadir Tənri verməyincə ər bayımaz.
Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz (4; 31).

Soylamadakı ilk atalar sözündə Allah və Tanrı adları paralel işlənmişdir. Bunun səbəbi “Dədə Qorqud” dastanının oğuzların İslam dinini qəbul etməsi prosesini əks etdirməsi ilə bağlıdır. Oğuzlar İslamı qəbul edəndə qədər Tanrıçılıq dinində idilər. Oğuzların Tanrısı İslam dinindəki Allahla eyni varlıq olmasa da, oğuzlar Tanrını da varlıq aləminin vahid yaradıcısı kimi qəbul etmişlər.

Oğuzların İslam dinini qəbul etdikdən sonra öz əski dinləri olan Tanrıçılığı asanlıqla yaddan çıxartmamaları “Dədə Qorqud” dastanının təkcə müqəddiməsində deyil, bütün boylarında açıq şəkildə müşahidə edilir. Prof. Nizami Cəfərov buna görə də təsdiq edir ki, Tanrıçılıq dinindən İslam dininə keçid “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının əsas mövzusu (5; 62). “Kitabi-Dədə Qorqud” da bir olan Allaha “Üstümüzdə Allah”, “Qadir”, “Qəhhar”, “Haqtaala”, “Yaradan Allah”, “Ucalardan uca”, “Əziz”, “Cabbar”, “Səttar”, “Əhəd”, “Səməd”, “Ulu” və başqa adlarla müraciət olunur. Oğuzların bir olan Allahı islami istiqamətdə qavramaları abidədə Dəli Domrulun, Bəkil oğlu İmranın dilindən söylənilmiş, az qala üst-üstə düşən poetik örnəklərdə, eləcə də Qazlıq qoca oğlu Yeynəyin dediklərində belə təsvir olunmuşdur:

Ucalardan ucasan, uca Tanrı!
Kimsə bilməz necəsən, görklü Tanrı!
Sən anadan doğmadın,
Sən atadan olmadın,
Kimsə rizqin yemədin,
Kimsəyə güc etmədin,
Qamu yerdə Əhədsən,
Allahü-Səmədsən... (4; 81)

Ulu Allahın “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı adlarının əksəriyyəti islamın müqəddəs kitabı, elə abidədə də “Yazılıb-düzülüb göydən endi tanrı elmi” adlandırılan, vəhy yolu ilə Məhəmməd peyğəmbər əleyhissəlamə yetişən, Osman Üffan oğlu tərəfindən kitab halına salınan “Qurani-Kərim”dən götürülmüşdür və bu məsələ böyük Qorqudşünas Orxan Şaiq Gökyayın da diqqətindən yayınmamışdır. O, “Dədə Qorqud dastanlarında islami ünsürlər” adlı yazısında bu haqqda yazmışdır. Dediklərimizdən belə qənaətə gəlmək olar ki, islami görüş və ənənələr “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetik sirlərinin açılmasında mühüm səciyyə daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti, Bakı: Maarif, 1988, s. 265
2. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı: Şirvan nəşr, 2009, s. 136
3. Жирмунский В.М. Теория стиха. Ленинград : Советский писатель. 1975, с. 664
4. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 265
5. Nizami Cəfərov. Eposdan kitaba. Bakı: Maarif, 1999, s. 220
6. Oğuznamə S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1987, s. 223
7. Paşa Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, s. 477
8. В.И.Даль. Толковый словарь. III ч, 1912, с. 797
9. <https://cyberleninka.ru/article/n/o-spetsifike>

Samira Guliyeva
Baku State University
Phd in Philology
samira_guliyeva@mail.ru

POETIC FIGURES IN “KITABI-DEDE GORGUD”

Abstract

«Kitabi-Dede Gorgud» is a monumental literary monument, a verbal treasure-house «Oguznom», of all mankind. For 1,300 years now, an inexhaustible artistic and aesthetic source of poetic energy has fueled our literature. The poetic language of Dastanov is rich in artistic forms of expression. In this epic, proverbs and sayings, idiomatic expressions, are used with particular skill. In «Kitabi-Dede Gorgud» behind every word spoken there is a former memory of our ancestors «Oguz».

Keywords: ceremony, applause, poetics, proverbs, Dada Gorgud, epic

Самира Гулиева
Бакинский Государственный Университет
доктор философии по филологии
samira_guliyeva@mail.ru

ПОЭТИЧЕСКИЕ ФИГУРЫ В «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»

Резюме

«Китаби-Деде Горгуд» является монументальным литературным памятником всего человечества, словесной кладью «Огузнаме». Вот уже на протяжении 1300 лет неиссякаемый художественно-эстетический источник, своей поэтической энергией подпитывает нашу литературу. Поэтический язык дастанов богат художественными формами выразительности. В данном эпосе с особым мастерством употреблены пословицы и поговорки, идиоматические выражения. В «Китаби-Деде Горгуд» за каждым сказанным словом кроется былая память наших предков «огузов».

Ключевые слова: церемония, аплодисменты, поэтика, пословицы, Дед Горгуд, эпос

<https://doi.org/10.36719/2791-3732/8/34-37>

Rəna Cavadova
Bakı Dövlət Universiteti
ren-bdu@mail.ru

DÜNYA ƏDƏBİYYATINDA BASATIN TƏPƏGÖZÜ ÖLDÜRDÜYÜ BOYUN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə

Dünya xalqlarının qədimliyini, ilkinliyini təsdiqləyən faktlardan biri epos ənənəsinin mövcudluğu, xüsusilə xalq dastanlarının qədim və orta əsrlərdə yazı yaddaşına köçürülməsi hesab olunur.

Tədqiqatçılar şumerlərin “Bilqamış”, hindlilərin “Mahabharata”, “Ramayana”, yunanların “İliada”, “Odisseyə”, mudiyalıların “Avesta”, farsların “Şahnamə”, oğuz türklərinin “Xəmsə”, “Oğuz kağan”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, qırğızların “Manas”, özbəklərin “Alpamış”, ingilis-saksonların “Beovulf”, britaniyalıların “Robin Qud”, fin-üqorların “Kalevala”, slavyanların “İqor polku haqqında dastan” kimi yazılı epos və ədəbi abidələri daxil olmaqla dünya mədəniyyəti xəzinəsində 110 əsər müəyyən etmişlər. 110 yazılı epos və xalq yaradıcılığından törəyən ədəbi yazılı abidələr içərisində 18 möhtəşəm əsər türk epik təfəkkürünün məhsuludur.

Açar sözlər: epos, “Kitabi-Dədə Qorqud”, oğuz türkləri, dünya ədəbiyyatı

Bir cəhət maraqlıdır: “İliada” və “Odisseyə” Yunanıstan, “Beovulf” və “Robin Qud” isə Britaniya adasının sərhədlərindən kənara çıxmayıb. Türkün isə təkcə “Koroğlu”sunu xatırlamaq kifayətdir ki, Bessarabiyadan, Moldovadan başlamış, Çinə, Ərəbistana qədər istər müsəlman, istərsə də onlarla xristian, büt-pərəst xalq arasında, gündoğandan günbatana qədər uzanan ayrı-ayrı ölkələrdə yayılıb. Təsədüfi deyil ki, ötən əsrin 40-cı illərində məhz Türkün yaratdığı “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun qüdrəti Mikoyan, Stalin kimiləri qorxutmuş və bu əsər repressiya qurbanları sırasına daxil edilmişdi. Azərbaycanın görkəmli filosofu Heydər Hüseynov həm də “19-cu əsr Azərbaycan fəlsəfi fikri”nin qaynağı kimi “Dədə Qorqud”dan bəhs açdığına görə məhv edilmiş, türkmən alimi, “Koroğlu” eposunun böyük tədqiqatçısı akademik Bəymühəmməd Karriyev isə “Dədə Qorqud”u təbliğ etdiyinə görə 10 il həbs cəzasına məhkum edilmişdi. Ancaq dünya xalqlarının heç bir qədim yazılı epik əsərində “Kitabi-Dədə Qorqud”da qoyulduğu şəkildə humanizm, vətənpərvərlik, ailə-əxlaq məsələlərinə yer verilməyib. Təkcə bu gün dünyanın hər yerində aktual olan gender probleminin “Kitab”dakı qoyuluşunu xatırlamaq kifayətdir. Qadın ailədə kişilərlə eyni hüquqdadır, hətta bəzi məqamlarda onlardan tədbirli olmasına, mərdliyinə, dəyanətinə, sevgidə sadıqlıyına görə üstün göstərilir. «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun nəşr və tədqiq tarixi 200 illik bir dövrü əhatə edir. Xatırladaq ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» haqqında ilk məlumatı Yakob Reyske (1716-1774) və Şərq əlyazmaları kataloqunu tərtib edən Fleyşer verib. Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının nəşri və tədqiqinə XIX əsrdən başlanıb. Bu böyük abidəni ilk dəfə dünyaya tanıtdıran alman şərqşünası Fon Dits olub. O, Drezden kitabxanasında müqəddimə və 12 boydan ibarət “Dədə Qorqud” dastanlarını aşkar edib, 1815-ci ildə “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”u alman dilinə tərcümə edərək “Odissey”in nağıl səciyyəli təkgözlü Siklopun – Polifemin kor edilməsi süjetinin yeni variantı kimi nəşr etdirib.

Dədə Qorqud eposunun ən qədim süjetlərlə zəngin laylarından biri Basatın Təpəgözü öldürdüyü boydur. “Dədə Qorqud kitabı”nı araşdıran alimlərin əksəriyyəti Təpəgöz surətinin mənşəyilə dərindən maraqlanmış, məsələnin bu cəhətinə xüsusi diqqət yetirmiş, apardıqları müxtəlif paralellər və müqayisələr əsasında müəyyən fikirlər söyləmişlər. Məsələnin elmi əhəmiyyətini Kamran Əliyev düzgün dəyərləndirərək yazır: “Təpəgözün əsl mahiyyətinin açılması və elmi izahı onun mənşəyinin nə dərəcədə və nə qədər bəlli olmasından asılıdır”.

Təpəgöz süjetinin mənşəyindən yazan Avropa, rus və türk qorqudşünaslarının əsərlərində də başlıca olaraq iki mövzu nəzərə çarpır:

1. Bu süjet oğuz mənşəlidir. Yunan siklopu ilkin qaynaq deyil. Yunanlar onu oğuzlardan götürmüşdür.

2. Bu süjet yunan mənşəlidir. Oğuz süjeti yunanlardan götürmüşdür.

Fon Dits yazmışdır ki, "Oğuz siklopu yunanlarınkindən deyil, əksinə yunanlarınkı oğuzlardan götürülmüşdür".

Herodot bu süjeti yunanların iskitlərdən eşitdiklərini yazır. Yunanlar Taygözün adını da iskit dilindən götürmüşlər. A.Strabon yazırdı ki, "Homer təkgöz siklop motivini skiflərin tarixindən götürmüşdür". Skiflərlə oğuzlar isə qohum tayfalarındandır. Ş.Cəmsidov yazır ki, Ön Asiyadakı skiflər "Aşquz" və "İşquz" şəklində iki hissədən ibarət olmuşdur. "İşquz" əslində "iç oğuz" deməkdir. Ellin ədəbiyyatında, məsələn, Feokritdə Polifem dinc yaşayan insanlarla düşmən olmayan və insan əti yeməyən bir çobandır. Deməli, ellin ədəbiyyatındakı polifemlər "Odisseyada"ki Polifemin əcdadı sayıla bilməz.

Bu süjetin mənşəyi məsələsində alimləri çaşdıran məsələlərdən biri də oğuzların tarixinin saxtalaşdırılması, onların guya Orta Asiyadan Qafqaza IX-XI əsrlərdə gəldikləri və.s kimi yanlış fikirlərin elmdə dərin kök salması olmuşdur. Son araşdırmalar bu fikirlərin tamamilə əsassız olduğunu göstərir. Ona görə də burda oğuzların qədimliyini təsdiqləyən bir neçə tarixi fakta diqqət yetirmək lazımdır.

Təpəgöz süjetinin türkmən folklorunda da müxtəlif variantları var. Q.N.Potanin hələ XIX yüzilliyin sonlarında Sibir türklərindən toplandığı folklor örnəklər arasında da Təpəgöz surətinə rast gəlinir. Həmin mətnlərdə də Təpəgözün mağarası dağda yerləşir.

Təpəgöz obrazından və süjetindən danışarkən Qafqaz xalqları arasında geniş yayılmış, "Nart" epik silsiləsini də diqqətdən kənarda qoymaq olmaz. Osetin alimləri daha çox İran və yunan təsirinə meyl göstərirlər. Onlar bu süjetlərin skiflərdən götürüldüyünü, skiflərin də osetinlərin əcdadları olduğunu yazırlar, lakin skifləri İran mənşəli xalq adlandırmaqda yanılırlar.

E.M.Meletinski yazırdı ki, "Nart" eposundakı qədim motivlər onu "Kalevala", "Edda", "Bilqamis" daha sonra isə yakut, monqol, irland eposları ilə müqayisə etməyə imkan verir. "Kalevala" və "Edda"da yetərinə türk motiv və süjetləri var. "Bilqamis"la türk eposları arasındakı etnopoetik bağlılığı görməmək mümkün deyil.

Azərbaycan folkloru da Təpəgöz süjetləri ilə zənginlik baxımından ayrıca tədqiqat tələb edir. Azərbaycan ədəbiyyatında Təpəgözün sələfləri olmuşdur. Azərbaycan folklorunda DQK-dakı "Təpəgöz" və "Kəlləgöz" nağılları müxtəlif əfsanə və rəvayətlər mövcuddur. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində bu gün də yazıya alınmış və alınmamış çoxlu Təpəgöz süjetləri xalqın yaddaşında yaşamaqdadır.

R.Əliyev "Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy"u "Kəlləgöz" və "Təpəgöz" nağılları ilə tutuşdurub yazır: "mənşəyi etibarilə, "Təpəgöz" nağılı daha qədimdir və bilavasitə Təpəgöz obrazının mifoloji köklərini hərtərəfli əks etdirir.

Buryatların "Gizir" eposunda da Təkgöz obrazı vardır. Onun adı Qal-Nurmandır. Bu təkgözü də Gizir öldürür. "Manas" eposunda Təpəgöz obrazının xüsusi yeri var. Burada təpəgözlər çoxdur və onların hər birinin insan kimi adı var. Onlardan biri Malqundur və Katayın sərhədlərini qoruyur. Almambet və Sırqatla qarşılaşır. "Dədə Qorqud"un "Təpəgözü kimi o da diş batmazdır, ona ox və qılınc batmır. Yeganə ət olan yeri gözüdür və ölümü də gözündəndir. "Manas" eposundakı Təpəgöz süjetinin mənşəyindən danışan alimlər arasında da yekdil bir fikir yoxdur.

Türk folklorundakı bütün Təpəgöz obrazları və onunla bağlı süjetlər bir-birinə çox yaxındır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan, qırğız, türkmən, özbək, altay, qaraqalpaq, başqırd, tatar, balkar, tuva və.s türk xalqlarının folklorunda Təkgöz, Taygöz, Təpəgöz süjetləri çoxdur. Anadoludan toplanmış ağız ədəbiyyatında da bu obraza çox rast gəlinir. Hazırda Topqapı muzeyində saxlanan və "Dədə Qorqud"a çox yaxın olan bir variant məhz Anadoludan toplanmışdır. Onu O.İ.Gökyay 1938-ci ildə nəşr etdirdiyi "Dədə Qorqud" kitabına daxil etmişdir. Onun qısa məzmunu belədir: "Pusat igid və güclü bir gəncdir. Tez-tez şir ovuna gedir. Bir dəfə şir axtara-axtara gəlib Qaf dağının arxasında Təpəgözün yaşadığı yerə gəlib çıxır. Bir balaca Təpəgözü tutub evə gətirir və onu böyüdür.

Anadolu variantı ilə "Dədə Qorqud"un süjeti çox oxşardır. M.H.Təhmasib onlardan üçünü ayrıca qeyd etmişdir:

1. Qəhrəmanların adları Basat və Pusat, azman isə Təpəgözdür.
2. Anadolu variantında Pusat, "Dədə Qorqud" da Aruz Təpəgözü evində bəsləyib böyüdür.
3. Pusat şir ovuna gedir, Basat aslan südü ilə böyüyür.

Mətn yarımçıq olduğundan, Anadolu variantında hadisələrin sonra necə inkişaf etdiyini bilinmir. Ancaq mövcud parçadakı bu oxşarlıqlar süjetin inkişafı haqqında fikir söyləməyə imkan verir.

Son olaraq demək lazımdır ki, Avropa o cümlədən yunan mədəniyyətinə türk təsirini ayrı-ayrı obraz, motiv və süjetlərlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış maddi mədəniyyət abidələri göstərir ki, yer kürəsinin çox böyük əraziləri Turan mədəniyyət zonasına daxildir.

Ədəbiyyat

1. Cəmsidov Ş. Kitabı-Dədə Qorqud.- Bakı, 1977.
2. M.Təhmasib. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, Bakı, Kitab aləmi NPM, 2011
3. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988
4. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники. М., 1963 2. В.Ögəl. Türk mifologiyası. I

Rena Javadova
Baku State University
ren-bdu@mail.ru

A COMPARATIVE STUDY OF THE CHAPTER HOW BASAT KILLED TEPEGOZ IN WORLD LITERATURE

Abstract

One of the facts confirming the antiquity of the roots of the world's peoples is the existence of epic traditions, as well as the transfer of oral folklore samples to paper in the Middle and Ancient Ages.

Research scientists have identified 110 samples in the treasury of world literature, we will list some of them: "Bilgamysh" (Sumerians), "Mahabharata", "Ramayana" (Hindus), "Iliad", "Odyssey" (Greeks), "Avesta" (Medes), "Shahnameh" (Persians), "Khamsa", "Oguz Khagan", "Kitabi-Dede Gorgud" (Oguz Turks), "Manas" (Kyrgyz), "Alpamysh" (Uzbeks), "Beowulf" (Anglo-Saxons), "Robin Hood" (English), "Kalevala" (Karelian-Finns), "The Tale of Igor's Campaign" (Slavs), etc. Of the 110 written epics, 18 are examples of the Turkic epic genre.

Keywords: *epic, "Kitabi-Dede Gorgud", Oghuz Turks, world literature*

Рена Джавадова
Бакинский Государственный Университет
ren-bdu@mail.ru

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СКАЗАНИЯ ПЕСНЬ О ТОМ, КАК БАСАТ УБИЛ ТЕПЕГЁЗА В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме

Одним из фактов подтверждающих древность корней мировых народов является наличие традиций эпоса, а также перенос на бумагу образцов устного народного творчества в средние и в древние века.

Учёные-исследователи выявили 110 образцов в сокровищнице мировой литературы. Перечислим некоторые из них: «Бильгамыш» (шумеры), «Махабхарата», «Рамаяна»

(индусы), «Иллиада», «Одиссея» (греки), «Авеста» (мидийцы), «Шахнаме» (персы), «Хамсе», «Огуз каган», «Китаби-Деде Горгуд» (огузские турки), «Манас» (кыргызы), «Алпамыш» (узбеки), «Беовульф» (англо-саксоны), «Робин Гуд» (англичан), «Калевала» (карело-финны), «Слово о Полку Игореве» (славяне) и т.д. Из 110 письменных эпосов 18 являются образцами тюркского эпического жанра

Ключевые слова: эпос, «Китаби-Деде Горгуд», огузские турки, мировая литература

<https://doi.org/10.36719/2791-3732/8/38-45>

Дениз Валиева
Бакинский Государственный Университет
докторант
oruceva_deniz@mail.ru

ПОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА: СИСТЕМАТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ТИПОВ И КОМПОНЕНТОВ

Резюме

Данная статья представляет систематический обзор типов и компонентов политической культуры, раскрывая их значимость для понимания политических процессов и поведения в различных обществах. Политическая культура охватывает комплекс установок, ценностей, убеждений и символов, которые формируют политическое поведение индивидов и групп. В статье выделены основные типы политической культуры, такие как патриархальная, подданныческая и участническая, а также рассмотрены альтернативные подходы к их классификации. Анализ различных компонентов политической культуры — когнитивного, эмоционального, нормативного, поведенческого, символического и идеологического — позволяет глубже понять внутренние механизмы политической социализации и устойчивость политических систем. Работа подчеркивает, что в одном обществе могут одновременно сосуществовать несколько типов политической культуры, что обусловлено разнообразием социальных групп и исторического опыта. По результатам нашего исследования можно сказать, что политическая культура является многослойным и многокомпонентным явлением, которое формирует основу политического поведения и восприятия политической реальности в обществе. Она включает в себя различные элементы, такие как когнитивные убеждения, эмоциональные настроения, нормативные установки и символические значения, которые в совокупности определяют, как индивиды и группы воспринимают политические институты и процессы. Эти компоненты взаимодействуют между собой, формируя уникальные типы политической культуры, характерные для каждого общества.

Ключевые слова: Политическая культура, политическая теория, партисипаторность, систематический обзор.

Введение

Понятие политической культуры играет ключевую роль в понимании политических процессов и поведения в разных обществах. Политическая культура представляет собой совокупность установок, ценностей, убеждений и символов, которые формируют политическое поведение индивидов и групп в обществе. Она включает в себя не только политические взгляды и предпочтения, но и способы взаимодействия с властью, формы политической участия и отношение к политическим институтам¹. Таким образом, политическая культура охватывает как эмоциональные, так и рациональные компоненты восприятия политики, создавая основу для формирования общественного мнения и принятия политических решений.

Существует множество определений политической культуры, которые подчеркивают различные ее аспекты. Например, американский политолог Габриэль Алмонд определял политическую культуру как "*особый образ политических убеждений и поведения, свойственных определенной политической системе*"². В свою очередь, Люсьен Пай рассматривал политическую культуру как "*систему эмпирических убеждений, выражающих*

¹ Bornschier, V. Culture and Politics in Economic Development. London: Routledge, 2005. 317 p.

² Almond, G. and Verba, S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Princeton: Princeton University Press, 1963. 575 p.

*политическую идентичность и приверженность индивидов*³". В различных обществах политическая культура может принимать различные формы в зависимости от исторического контекста, уровня экономического развития и социальной структуры. В западных демократиях, например, политическая культура часто характеризуется высокой степенью участия граждан и уважением к политическим правам, тогда как в авторитарных режимах наблюдается низкая степень участия и акцент на лояльности к власти.

Актуальность исследования политической культуры обусловлена ее значимостью для понимания устойчивости и изменений политических систем. В условиях глобализации и роста межкультурных взаимодействий изучение политической культуры позволяет выявить факторы, способствующие консолидации демократических институтов, а также причины политической нестабильности. Особое внимание следует уделить различным типам политической культуры, их компонентам и классификациям, что способствует более глубокому пониманию политических процессов.

Цель данного исследования состоит в проведении систематического обзора существующих подходов к изучению политической культуры, выявлении ее видов, компонентов и классификаций.

Настоящее исследование вносит вклад в литературу по политической культуре, предлагая комплексный обзор различных подходов и теоретических моделей. Оно также подчеркивает значимость политической культуры для анализа политической динамики и устойчивости политических систем.

Типы политической культуры

Типы политической культуры можно классифицировать на основе различных критериев, таких как уровень политической осведомленности, степень участия в политике и отношение к политическим институтам. Алмонд и Верба выделяют три основных типа политической культуры: патриархальная, подданническая и участническая. В то же время существуют и другие подходы к типологизации политической культуры, которые учитывают более широкий спектр политических и культурных контекстов.

Патриархальная политическая культура

Патриархальная политическая культура характеризуется низким уровнем политической осведомленности и интереса к политике. В обществах с патриархальной культурой граждане обычно воспринимают политику как далекую и абстрактную сферу, не имеющую прямого отношения к их повседневной жизни. Политическая активность и участие в политических процессах в таких обществах минимальны. Люди, как правило, ориентированы на традиционные социальные структуры, такие как семья, род или местное сообщество, а не на национальные политические институты. Этот тип политической культуры часто встречается в традиционных аграрных обществах, где государственные институты слабо развиты, а политическая власть концентрируется в руках местных лидеров или старейшин. Политическое участие ограничивается выполнением ритуальных обязанностей или поддержкой местных авторитетов. В таких условиях изменение политической системы происходит медленно и зачастую носит эволюционный характер⁴.

Подданническая политическая культура

Подданническая политическая культура характеризуется высоким уровнем поддержки существующих политических институтов, но низкой степенью участия граждан в политической жизни. В обществах с подданнической культурой люди осознают существование политических институтов и, как правило, уважают их, но не проявляют

³ Pye, L. *Aspects of Political Development*. Boston: Little, Brown and Company, 1966. 224 p.

⁴ Sunaçoğlu, Z. *The rising power of extreme right parties in Europe: The role of political culture*. İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2014. 60 p.

активной инициативы в политическом процессе. Граждане воспринимают государство как высшую власть и готовы следовать его предписаниям, не задавая лишних вопросов. Подданническая политическая культура часто встречается в авторитарных режимах, где политическая стабильность поддерживается за счет центрального контроля и подавления инакомыслия. В таких обществах политическая активность ограничивается лояльностью к государству и выполнением предписанных обязанностей. В то же время граждане могут чувствовать себя защищенными под покровительством сильной власти, которая обещает обеспечить порядок и безопасность⁵.

Участническая политическая культура

Участническая политическая культура характеризуется высокой степенью политической осведомленности и активного участия граждан в политической жизни. В обществах с участнической культурой граждане не только осознают важность политических процессов, но и активно стремятся влиять на них через участие в выборах, общественных движениях, протестах и других формах политической активности.

Они видят в политических институтах инструмент, с помощью которого можно защищать свои интересы и реализовывать права. Этот тип политической культуры наиболее распространен в демократических обществах, где существуют механизмы политического участия и защиты прав граждан. В условиях участнической политической культуры политическая стабильность поддерживается за счет активного вовлечения граждан в политический процесс, что способствует развитию гражданского общества и укреплению демократических институтов⁶.

Помимо классификации, предложенной Алмондом и Вербой, существует множество других подходов к типологизации политической культуры. Например, политолог Рональд Инглхарт выделяет традиционную, светскую-рациональную и самовыражающую политические культуры на основе ценностных ориентаций. Его теория постматериализма утверждает, что по мере экономического развития и роста уровня жизни в обществе происходит переход от традиционных ценностей к ценностям самовыражения и индивидуальной свободы, что влияет на политическую культуру⁷.

Еще один подход предлагает классифицировать политическую культуру на основе степени доверия к политическим институтам и системам. В этом контексте выделяются доверительная и недоверительная политические культуры, где первая характеризуется высоким уровнем доверия к государственным институтам, а вторая — низким уровнем доверия и склонностью к протестным настроениям⁸.

Типы политической культуры оказывают значительное влияние на политическую динамику и устойчивость политических систем. В обществах с патриархальной политической культурой наблюдается медленное развитие политических институтов и низкий уровень политической активности, что может приводить к политической стагнации. В подданнических культурах поддерживается стабильность за счет лояльности к власти, но при этом отсутствует стимул для политических реформ и демократизации.

Участническая политическая культура способствует развитию демократии, так как стимулирует граждан к активному участию в политической жизни и контролю за действиями властей. В обществах с участнической культурой политические системы более гибкие и способны адаптироваться к изменениям, что повышает их устойчивость.

⁵ Mateescu, D. A Comparative approach to American and Balkan Political Cultures from a romanian perspective. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2003. 159 p.

⁶ Sunaçoğlu, Z. The rising power of extreme right parties in Europe: The role of political culture. İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2014. 60 p.

⁷ Wyszomirski, M.J. Introduction: Political Culture and Cultural Policy. The Journal of Arts Management, Law, and Society, 1996, 26(3), 163–165. <https://doi.org/10.1080/10632921.1996.9942960>

⁸ Mateescu, D. A Comparative approach to American and Balkan Political Cultures from a romanian perspective. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2003. 159 p.

Компоненты политической культуры

Политическая культура является сложным и многогранным феноменом, который включает в себя различные элементы, формирующие политическое поведение индивидов и групп в обществе. Компоненты политической культуры охватывают как когнитивные, так и эмоциональные аспекты восприятия политики, а также нормативные установки и поведенческие модели. Понимание этих компонентов позволяет исследователям глубже анализировать процессы формирования политических убеждений и оценивать устойчивость политических систем.

Когнитивный компонент

Когнитивный компонент политической культуры включает знания и убеждения индивидов о политических институтах, процессах и явлениях. Это элемент политической культуры, который охватывает осведомленность граждан о политических системах, принципах их функционирования, а также понимание политической роли и ответственности. Когнитивный компонент формируется через образование, средства массовой информации, а также личный опыт участия в политических событиях.

В демократических обществах высокий уровень когнитивного компонента политической культуры является основой для активного и информированного участия граждан в политической жизни. Люди с высокой политической осведомленностью чаще принимают участие в выборах, общественных движениях и других формах политического участия, что способствует развитию демократических институтов и укреплению гражданского общества. С другой стороны, низкий уровень политической осведомленности может приводить к апатии, политической пассивности и, как следствие, снижению уровня демократического контроля над властью⁹.

Эмоциональный компонент

Эмоциональный компонент политической культуры включает чувства, настроения и эмоции, связанные с политическими объектами, такими как государственные символы, политические лидеры, партии и события. Этот компонент формирует эмоциональную привязанность или отторжение, которые могут существенно влиять на политическое поведение. Патриотизм, политическая идентичность, доверие к государственным институтам или, наоборот, недовольство и протестные настроения являются примерами выражения эмоционального компонента политической культуры.

Эмоциональная привязанность к символам, таким как государственный флаг или гимн, способствует укреплению национальной идентичности и сплочению общества. В то же время негативные эмоции, вызванные коррумпированностью или несправедливостью политической системы, могут вести к массовым протестам и политической нестабильности. В условиях кризиса эмоциональный компонент может оказывать решающее влияние на исход политических процессов, поскольку мобилизация людей через эмоциональные призывы способна быстро изменять общественное мнение и политическую ситуацию¹⁰.

Нормативный компонент

Нормативный компонент политической культуры отражает общепринятые нормы и правила поведения, которые регулируют взаимодействие индивидов с политическими институтами и процессами. Этот компонент включает в себя установки на законопослушность, уважение к правам человека, признание легитимности власти, а также нормы политического участия. Нормативный компонент формируется под влиянием

⁹ Bendix, J. Women's Suffrage and Political Culture: A Modern Swiss Case. *Women & Politics*, 1992, 12(3), 27–56. https://doi.org/10.1300/J014v12n03_02

¹⁰ Johnson, C. Applying Habermas to Australian political culture. *Australian Journal of Political Science*, 1992, 27(1), 55–70. <https://doi.org/10.1080/00323269208402181>

исторических традиций, правовой системы, религиозных убеждений и культурных ценностей общества.

В демократических обществах нормативный компонент политической культуры характеризуется высокой степенью уважения к правам и свободам личности, плюрализму мнений и законности. Эти нормы способствуют мирному разрешению политических конфликтов, поддержанию стабильности и развитию политических институтов. В авторитарных обществах, напротив, нормативный компонент может включать нормы, предполагающие безусловное подчинение власти и подавление инакомыслия, что приводит к ограничению политических свобод и отсутствию политической конкуренции¹¹.

Поведенческий компонент

Поведенческий компонент политической культуры связан с реальными действиями и моделями поведения, которые проявляются в политической жизни общества. Он включает в себя участие в выборах, митингах, протестах, деятельность в политических партиях и общественных организациях. Этот компонент отражает, насколько активно граждане включены в политический процесс и насколько эффективно они используют свои политические права и свободы.

Поведенческий компонент политической культуры тесно связан с другими компонентами. Например, высокая политическая осведомленность и эмоциональная привязанность к демократическим ценностям стимулируют активное политическое участие, тогда как отсутствие знаний и негативные эмоции могут приводить к политической апатии и отказу от участия в выборах. В свою очередь, политическая активность и участие в общественных движениях способствуют формированию и укреплению политической идентичности и гражданского сознания¹².

Символический компонент

Символический компонент политической культуры охватывает использование символов, ритуалов и мифов, которые укрепляют политическую идентичность и способствуют сплочению общества. Государственные флаги, гербы, гимны, памятники, а также официальные праздники и церемонии играют важную роль в формировании общей политической культуры и поддержании легитимности политической власти.

Символы и ритуалы способствуют эмоциональному вовлечению граждан в политическую жизнь, формируют чувство принадлежности к нации и укрепляют коллективную память. В условиях политических кризисов и конфликтов символический компонент политической культуры может использоваться для мобилизации общественного мнения, повышения патриотизма и усиления легитимности власти. В то же время манипуляции символами и ритуалами могут способствовать распространению политической пропаганды и манипуляции сознанием граждан¹³.

Идеологический компонент

Идеологический компонент политической культуры представляет собой систему политических идей, ценностей и верований, которые определяют мировоззрение и политическую ориентацию граждан. Этот компонент включает в себя убеждения относительно справедливости, равенства, свободы, роли государства, прав и обязанностей граждан. Идеологический компонент формируется под влиянием образования, семьи, религиозных организаций, средств массовой информации и политических партий.

¹¹ Apospori, E., Avlonitis, G., & Zisouli, M. Political Culture and Perception of Political Marketing Tools: A Cross-Generational Comparison. *Journal of Political Marketing*, 2010, 9(1–2), 111–134. <https://doi.org/10.1080/15377850903472562>

¹² Conte, T. Nietzschean anarchism and the possibility of political culture. *New Political Science*, 1999, 21(3), 377–394. <https://doi.org/10.1080/07393149908429878>

¹³ Turpin, J. Art as political culture. *Peace Review*, 1993, 5(2), 139–140. <https://doi.org/10.1080/10402659308425706>

Идеологические установки граждан оказывают существенное влияние на их политическое поведение, выбор политических лидеров и партий, а также на отношение к реформам и политическим изменениям. Различные идеологические взгляды могут вести к политической поляризации и конфликтам, но также стимулируют политическую дискуссию и способствуют развитию политического плюрализма. В тоталитарных режимах идеологический компонент политической культуры часто подвергается жесткому контролю со стороны государства, что ограничивает свободу выражения мнений и политическое разнообразие¹⁴.

Заключение

По результатам нашего исследования можно сказать, что политическая культура является многослойным и многокомпонентным явлением, которое формирует основу политического поведения и восприятия политической реальности в обществе. Она включает в себя различные элементы, такие как когнитивные убеждения, эмоциональные настроения, нормативные установки и символические значения, которые в совокупности определяют, как индивиды и группы воспринимают политические институты и процессы. Эти компоненты взаимодействуют между собой, формируя уникальные типы политической культуры, характерные для каждого общества. Изучение этих типов и компонентов позволяет понять внутреннюю динамику политических систем и прогнозировать их устойчивость или уязвимость перед лицом социальных и политических вызовов.

Изучение типов политической культуры позволяет глубже понять механизмы политического поведения и динамику политических изменений в разных обществах. Различные типы политической культуры по-разному влияют на политические процессы, стабильность режимов и способность обществ адаптироваться к вызовам времени. Понимание этих типов является важным элементом анализа политических систем и может способствовать более эффективному развитию политических институтов и демократических процессов.

Компоненты политической культуры являются важными элементами, формирующими политическое поведение и определяющими динамику политических процессов в обществе. Когнитивный, эмоциональный, нормативный, поведенческий, символический и идеологический компоненты взаимодействуют между собой, создавая уникальную политическую культуру каждой страны. Понимание этих компонентов позволяет исследователям более глубоко анализировать процессы политической социализации, оценивать устойчивость политических систем и разрабатывать стратегии для укрепления демократических институтов и гражданского общества.

Важно отметить, что в одном обществе могут сосуществовать несколько типов политической культуры одновременно. Это связано с разнообразием социальных групп, историческим опытом и политическими предпочтениями, которые могут существенно различаться даже внутри одного государства.

Например, в одном и том же обществе могут сосуществовать элементы как патриархальной, так и участнической политической культуры, что приводит к внутренним конфликтам и политической поляризации. Это многообразие типов политической культуры требует гибкого подхода к анализу политических процессов и разработки политических стратегий, которые учитывают эти различия и направлены на укрепление социальной согласованности и политической стабильности.

¹⁴ Wildavsky, A. Change in political culture. *Politics*, 1985, 20(2), 95–102.
<https://doi.org/10.1080/00323268508401968>

Источников

1. Almond, G. and Verba, S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Princeton: Princeton University Press, 1963. 575 p.
2. Apospori, E., Avlonitis, G., & Zisouli, M. Political Culture and Perception of Political Marketing Tools: A Cross-Generational Comparison. Journal of Political Marketing, 2010, 9(1–2), 111–134. <https://doi.org/10.1080/15377850903472562>
3. Bendix, J. Women's Suffrage and Political Culture: A Modern Swiss Case. Women & Politics, 1992, 12(3), 27–56. https://doi.org/10.1300/J014v12n03_02
4. Bornschier, V. Culture and Politics in Economic Development. London: Routledge, 2005. 317 p.
5. Conte, T. Nietzschean anarchism and the possibility of political culture. New Political Science, 1999, 21(3), 377–394. <https://doi.org/10.1080/07393149908429878>
6. Johnson, C. Applying Habermas to Australian political culture. Australian Journal of Political Science, 1992, 27(1), 55–70. <https://doi.org/10.1080/00323269208402181>
7. Mateescu, D. A Comparative approach to American and Balkan Political Cultures from a romanian perspective. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2003. 159 p.
8. Pye, L. Aspects of Political Development. Boston: Little, Brown and Company, 1966. 224 p.
9. Sunaçoğlu, Z. The rising power of extreme right parties in Europe: The role of political culture. İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2014. 60 p.
10. Turpin, J. Art as political culture. Peace Review, 1993, 5(2), 139–140. <https://doi.org/10.1080/10402659308425706>
11. Wildavsky, A. Change in political culture. Politics, 1985, 20(2), 95–102. <https://doi.org/10.1080/00323268508401968>
12. Wyszomirski, M.J. Introduction: Political Culture and Cultural Policy. The Journal of Arts Management, Law, and Society, 1996, 26(3), 163–165. <https://doi.org/10.1080/10632921.1996.9942960>

Dəniz Vəliyeva

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

oruceva_deniz@mail.ru

SIYASİ MƏDƏNİYYƏT: NÖV VƏ KOMPONENTLƏRİN SİSTEMATİK NƏZƏRİYYƏSİ

Xülasə

Bu məqalə siyasi mədəniyyətin tipləri və komponentlərinin sistematik icmalını təqdim edərək, onların müxtəlif cəmiyyətlərdə siyasi prosesləri və davranışları anlamaq üçün əhəmiyyətini vurğulayır. Siyasi mədəniyyət fərdlərin və qrupların siyasi davranışlarını formalaşdıran dəyərlər, inanclar və simvollar toplusunu əhatə edir. Məqalədə siyasi mədəniyyətin əsas tipləri, məsələn, patriarxal, təbəəlik və iştirakçılıq kimi tiplər müəyyən edilir və onların təsnifatına dair alternativ yanaşmalar nəzərdən keçirilir. Siyasi mədəniyyətin müxtəlif komponentlərinin - koqnitiv, emosional, normativ, davranışsal, simvolik və ideoloji komponentlərin təhlili, siyasi sosiallaşma mexanizmlərini və siyasi sistemlərin dayanıqlılığını daha dərinlən anlamağa imkan verir. İşdə vurğulanır ki, bir cəmiyyətdə eyni anda bir neçə siyasi mədəniyyət tipi mövcud ola bilər, bu isə sosial qrupların müxtəlifliyi və tarixi təcrübələrlə izah olunur. Tədqiqatımızın nəticələrinə əsasən demək olar ki, siyasi mədəniyyət cəmiyyətin siyasi davranışlarının və siyasi reallığın qavranılmasının əsasını təşkil edən çoxqatlı və çoxkomponentli bir fenomen kimi qəbul edilməlidir. O, koqnitiv inanclar, emosional əhval-ruhiyyələr, normativ təlimatlar və simvolik mənalar kimi müxtəlif elementləri özündə birləşdirir ki, bu elementlər bir yerdə fərdlərin və qrupların siyasi institutlara və proseslərə münasibətini müəyyən edir. Bu komponentlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla, hər bir cəmiyyət üçün xarakterik olan unikal siyasi mədəniyyət tiplərini formalaşdırır.

Açar sözlər: Siyasi mədəniyyət, siyasi nəzəriyyə, iştirakçılıq, sistemli icmal.

Daniz Valiyeva
Baku State University
PhD student
oruceva_deniz@mail.ru

POLITICAL CULTURE: SYSTEMATIC REVIEW OF TYPES AND COMPONENTS

Abstract

This article provides a systematic review of the types and components of political culture, highlighting their importance for understanding political processes and behavior in various societies. Political culture encompasses a complex set of attitudes, values, beliefs, and symbols that shape the political behavior of individuals and groups. The article identifies key types of political culture, such as parochial, subject, and participant, and explores alternative approaches to their classification. Analyzing different components of political culture—cognitive, emotional, normative, behavioral, symbolic, and ideological—enables a deeper understanding of the internal mechanisms of political socialization and the stability of political systems. The study emphasizes that multiple types of political culture can coexist within a single society, driven by the diversity of social groups and historical experiences. Based on the results of our research, it can be concluded that political culture is a multilayered and multifaceted phenomenon that forms the basis of political behavior and the perception of political reality in society. It includes various elements, such as cognitive beliefs, emotional attitudes, normative principles, and symbolic meanings, which collectively determine how individuals and groups perceive political institutions and processes. These components interact with each other, forming unique types of political culture characteristic of each society.

Keywords: *Political culture, political theory, participation, systematic review.*

<https://doi.org/10.36719/2791-3732/8/46-50>

Nəzrin Mirzəli
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
mirzlinzrin@gmail.com

ƏDƏBİ QƏHRƏMAN: ŞƏXSİYYƏT VƏ TARİXİ GERÇƏKLİK (Ali Kafkasyalının romanları əsasında)

Xülasə

Tarixi mövzunun bədii ədəbiyyata gətirilməsi bütün dövrlərdə öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Çoxəsrlilik Azərbaycan tarixinin ən mürəkkəb və ziddiyyətli səhifələrində özünü göstərən Qaçaq hərəkəti hər dövrdə diqqətçəkən tarixi bir hadisə kimi yazıçılar tərəfindən araşdırılır və müxtəlif prizmalardan şərh edilir. Ali Kafkasyalının sənədli materiallar əsasında qələmə alınan “Qafqaz qoçaqları” və “Qartallar sınır tanımaz” romanları da bu qəbildəndir. Müəllif ictimai tarixin mühüm mərhələlərindən birini ədəbiyyata gətirməklə tarixi yaddaşın yaşadılması və kütləviləşdirilməsinə xidmət etmişdir. Bəhs olunan dövrün reallıqlarından doğan ədəbi qəhrəmanların fəaliyyəti və mübarizəsi fonunda ictimai tarixi proseslər, milli mübarizə əzmi əks etdirilir. Hər iki əsərdə təqdim olunan surətlər təsvir olunan dövrün xarakterik xüsusiyyətlərini daşıyır. Bu kontekstdə, məqalədə müəllifin şəxsiyyət və hadisələrə münasibəti, eləcə də romanlarda yer alan personajların tarixdəki yeri və mövqeyi müəyyən edilir.

Açar sözlər: *Ali Kafkasyalı, qaçaq hərəkəti, qaçaqçılıq, tarixi roman, qəhrəman*

Tarix və ədəbiyyatın birləşməsindən yaranan tarixi roman janrı romanın bütün dünyada sevilən və oxunan mühüm qollarından birini təşkil edir. Öz mövzusunu tarixi hadisələrdən və ya real tarixi qəhrəmanların həyat və macəralarından alan bu kateqoriyadan olan əsərlərin keçmişə yönəldiyi, keçmiş bu günə gətirdiyi görünür. Lakin müəllif keçmiş təsvir edərkən bu günün deyil, bəhs olunan dövrün perspektivini və ümumi ab-havasını əks etdirən süjet fonunda böyük siyasi, iqtisadi və sosial hadisələri özündə cəmləşdirə bilir. Ümumiyyətlə, “Dövrün, zamanın ruhunu qoruyub saxlamaq, tarixilik prinsipinə əməl etmək, təsvir olunan dövrün tarixi mənzərəsini oxucuya düzgün çatdırma bilmək tarixi romanın mühüm xüsusiyyətlərindən biridir”. [4, s. 10]

Ali Kafkasyalının “Qafqaz qoçaqları” və “Qartallar sınır tanımaz” romanları öz mövzusunu tarixdən və onun olduqca ziddiyyətli bir dövründən almışdır. Burada süjetin cərəyan etdiyi zaman, sosial mühit və xarakter psixologiyası konkret və real boyalarla təqdim edilmiş, tarixilik prinsipi, əsas etibarlı ilə, gözlənilmişdir. Təsədüfi deyil ki, müəllif özü də romanın təqdimat hissəsində əsəri: “Alçaqların xəyanətini qoçaqların isə qəhrəmanlıq və fədakarlığını bütünlüklə gerçəklərə söykənərək anladan sənədli bir roman” olaraq səciyyələndirir. Bu da o deməkdir ki, müəllif dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini canlandırarkən mənbələrdə öz əksini tapmış mühüm tarixi faktlara istinad etmişdir.

Ali Kafkasyalının romanları geniş obrazlar xəritəsilə qarşımıza çıxır. Burada yer alan tarixi personajların yaşadıkları dövrə xas fərdi xüsusiyyətlərə malik olduğunun və bilavasitə həmin dövrlə əlaqələndirilə biləcəyinin şahidi oluruq. Həmin surətlər yüksək amal, böyük ideallar uğrunda mübarizə aparan və bununla da milli xarakteri əks etdirən qəhrəman səviyyəsində bizə təqdim olunurlar. Bu da əslində tarixi roman janrı üçün xarakterik hesab edilən xüsusiyyətlərdən biri kimi mənalıdır. Yavuz Axundlu tarixi roman qəhrəmanlarından danışarkən qeyd edir ki: “Tarixi romanda yaradılan obrazlar ümumiləşdirici mahiyyət daşımalıdır, bu mühüm şərtidir”. [1, s. 90] Təhlilə cəlb olunan qəhrəmanlar da özünəməxsus canlılığı, ümumiliyi və tarixi səciyyəsi ilə seçilir. Onlar cəmiyyətin səsi, dili, öncüsüdür. İnsanların deyə bilməyəcəklərini söyləyir, edə bilmədiklərini edir, cəmiyyətin güzgüsü olurlar. O qəhrəmanlar bəzən Məmməd baba, Aloy Hacı, Qaçaq Nuru, Əmiraslan Tomtullu, Sədi Tomtullu, Yırğançağlı Həsən ağa, bəzən Aslan Güllalı oğlu, Əmrah Güllalı oğlu, Matos Məhəmməd, Ləmbəli Süleyman, Təmənoğlu Məhəmməd, Ləzgi Baba, bəzən də

İbrahim Tamişoğlu, Hacıxəlil, Mehdi bəy, Məhəmməd Qarabağlı kimi qarşımıza çıxırlar. Bu qəhrəmanların ən mühüm xüsusiyyəti cəmiyyətin içərisindən gəlmələridir. Xalqın yaşadığı problemlərə son qoymaq üçün gözlərini qırpmadan mübarizəyə atılırlar. Onlar baş əyməyən, zülmə qarşı ilk addımı atan, cəmiyyəti irəli aparan mərd insanlar idilər. Beləliklə də, adlarını xalqın şüuruna, dilinə və qəlbinə dərinlən həkk etməyi bacardılar.

Romanda bədii obrazı yaradılan şəxslərdən biri müəllifin babasıdır. Əsərdə Məmməd Baba olaraq xatırlanan Şıxlı Məhəmməd Bayramoğlu Kənd Mühafizə Birliyinin başçısı olaraq İkinci Şıxlı və ətraf əraziləri müdafiə edir, eyni zamanda, könüllü dəstələr quraraq gürcü erməni və bolşeviklərdən gələn təhlükələrdən qorunmaq məqsədilə özünümüdafiə birliyi yaradır. Romanda onun haqqında bu məlumatları alırız: “On beş ildən artıqdır İkinci Şıxlı kəndinin yaylaq, qışlaq və qoruq yerləri ilə buradakı təsərrüfatlarını, yataqlarını, mal və heyvanlarını qoruyan; Qafqaz İslam Ordusu Qazaxa gələndə ona bələdçilik edən və ayaqları donan əsgərləri kənddə saxlayıb müalicə etdirən Məmməd Babanın başında durduğu Kənd Mühafizə Birliyi könüllülərinin sayı, daha doğrusu, dəstələrin sayını artacaqdı”. Lakin Kənd Mühafizə Birliyinin Qırmızı Ordunun hücumuna məruz qalması ilə Məmməd Baba düşmən gülləsinə tuş gələrək şəhid olur və bu epizod roman süjetinin gələcək inkişafının hərəkətverici qüvvəsini təşkil edir.

Hadisələrin sonrakı gedişində Məmməd babanın oğlu, eləcə də, Ali Kafkasyalının atası olan Aloy Hacı hər iki romanda baş verən hadisələrin mərkəzində duran, onu istiqamətləndirən başlıca qəhrəman obrazı kimi qarşımıza çıxır. Atası şəhid olduğdan sonra silahlanaraq düşmənlərə qarşı mübarizəyə başlamışdır.

Rəğbət doğuran surətlərdən biri dəstə başçısı Qoçaq Nurudur. Onun şöhrəti Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Türkiyəyə yayılmışdı. Qafqaz Türk ləhcələriylə birlikdə Rusca və Ermənicə də bilmişdir. Aloy Hacı ilə birlikdə on il dağlarda dolaşmışdır. Bir çox Türk düşməninə, vətən, millət xaininə ortadan qaldırmışdır. Təcrübəli, zəkali, insaf və mərhəməti əldən buraxmayan, düşməni belə arxadan vurmayan, dinc, çevik bir qəhrəmandır.

Romanın tarixi perspektivinə töhfə verən qəhrəmanlardan biri də Şərif Şikəstədir. Əsərdə müdrik el ağsaqqalı, yol göstərən bilici, cəmərd və xeyirxah insan, eləcə də, müxtəlif dilləri bilən şair kimi təsvir olunan personaj Şərif Şikəstə Bağırbəyovun prototipidir. Müəllif təhkiyəsində də biz bu tarixi şəxsiyyət haqqında məlumat alırız: “O, yetkin kamallı, mömin bir insan idi. Həm də Məmməd Babanın bibisi nəvəsi idi. Mükəmməl mədrəsə təhsili görmüşdü, ərəbcə, farsca və rusca bilirdi. Bir sıra çox mühüm dini və ədəbi əsərlər yazmaqda yanaşı, tərcümə yaradıcılığı da var idi”. [2, s. 25] Mənbələrdən əldə etdiyimiz məlumata görə Şərif Əfəndizadə, həqiqətən də, şair və tərcüməçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, hətta Firdovsinin nəhəng “Şahnamə” əsərini də ilk dəfə dilimizə məhz o çevirmişdir. Şərif Şikəstə (1870-1937) olduqca iztirablı ömür yolu keçib. O, ilk təhsilini Qazax rayonunun İkinci Şıxlı kəndində, ruhani mədrəsəsində almış və burada ərəb-fars dillərini öyrənmişdir. Öz dövrünün qabaqcıl ziyalılarından olan Şərif Əfəndizadə Cəlil Məmmədquluzadə, Firudin bəy Köçərli, Səməd Vurğunla dostluq münasibətləri qurub. Şairin həm şəxsi, həm də ədəbi taleyi faciəli keçib. Romanda Şərif Şikəstənin F.Köçərli ilə olan dostluq münasibətlərinə də toxunulmuşdur. Əsərdə göstərilir ki, Şərif Şikəstə Firdovsinin “Şahnamə” əsərini tərcümə etmiş və oxuyub fikir bildirməsi üçün onu F.Köçərliyə göndərmişdir. Lakin “Firidun bəy Gəncə üsyanına görə məsuliyyətə cəlb edilərək sovet hakimiyyətinin ixtiyar verdiyi rus və erməni zabıtları tərəfindən güllələndiyinə görə həmin əlyazma da it-bata düşdü”. [2, s. 45]

Romanın “Şərif Şikəstənin sürgünü” adlı hissəsində yuxarıda qeyd olunan məsələlər də öz əksini tapmışdır. Belə ki, Adinskədə sürgündə olduğu günlərin birində Cəlil Məmmədquluzadənin ölüm xəbərinin verildiyi bir məktub gəlir. “Dostunun dünyadan köçdüynə çox üzülən Şərif Şikəstə” bir müddət sarsıntı halında donub qalır “Firudin bəy Köçərlinin şəhid edilməsindən sonra ölkənin binasının sütunlarından biri də yıxılmışdı. Kürəyini söykədiyi dağ yıxılmış, Sibirin çölündə tək-yalqız qalmışdı”. [2, s. 54] O, Mirzə Cəlilin həyat yoldaşı olan Həmidə xanıma başsağlığı məktubu yazaraq, məktubu belə tamamlayır: “*Mirzə Cəlilin vəfatı münasibətilə başsağlığı kimi bir neçə matəm şeiri yazıb sizə göndərirəm. Mən qütbətdə vəfat etsəm, bəlkə qəzəlim sizdə yadigar qala və məni də xatırlayasınız. 1932*”

*Heyfa ki, gedib sən kimi dahi əlimizdən,
Bir ətir, bir gül soldu bizim gülşənimizdən.
Küsdünmü vətəndən, o gözəl məskənimizdən,
Ey dahiyi-millət, çox çəkdin əziyyət,
Yat qəbirdə rahat!.. [2, s. 54]*

Romanda şairin Səməd Vurğunla olan münasibətinə də toxunulub. Burada məlum olur ki, S.Vurğun Şərif Şikəstəni özünə ustad qəbul etmiş, bütün dərd və sirlərini onunla bölüşmüşdür. Şairin tərcümeyi-hal məlumatlarından bizə məlumdur ki, o gənclik illərində Dürrə adlı bir qıza aşiq olmuşdur. Seçilmiş əsərlərində də yer almış “Şərif Şikəstəyə” adlı şeirdə məhz o, vurğunu olduğu gözəl haqqında hisslərini mənzum məktub formasında Şərif Şikəstəyə yazır:

*Başına döndüyüm, əziz Şikəstə,
Dinlə məni, halı yaman olmuşam.
Qəlbdən yaralı, könüldən xəstə,
Nani zəhər, ruzu fəğan olmuşam. [5, s.22]*

Təbii ki Şikəstə bu məktubu cavabsız qoymamış cavab olaraq “Olacaqdır” rədifli şeir yazmışdır: *Talehindən küsmə, ay Vurğun Səməd,
Çörəyin zəhər yox, bal olacaqdır.
Eşqinə, sevginə məhəl qoymayan
Dürrələr qarşında qul olacaqdır.*

*Şikəstə ağrıdı şikayətindən,
Bir dastan yapardım hekayətindən.
Xalqın həzz alacaq söz sənətindən,
Sənən bir millətə yol olacaqdır. [2, s.44]*

Bütün bunlarla bərabər romanın süjet xəttinə Şərif Şikəstənin sürgünə göndərilərkən yük qatarında yazdığı səfər qeydləri də əlavə edilmişdir ki, bu da dövrün gerçəkliklərini tarixilik baxımından yetərinə ciddi bir şəkildə təzahür etdirir. Həmin qeydlərin əks olunduğu dəftər, həmçinin Şərif Şikəstənin şair kimliyinə aid olan bir sıra şeirlərin bu gün ədəbi hadisə kimi öyrənilməməsinin səbəbini də romanda Ali Kafkasyalı oxuculara təqdim edir: “Şərif Şikəstənin ÇeKa və Kommunist Partiyası tərəfindən başlarına gətirilməyən müsibət qalmamış ailə üzvləri onun evdəki əsərlərinin bir qismini torpağa basdırıb, bir qismini də yandırdıqları kimi Sibirdən göndərilmiş dəftərləri də təndirə atıb yandıracaqdılar.” Bütün ədəbi yaradıcılığı yandırılıb külə çevrilən Şərif Bağırbəyov 1937-ci ildə güllələnərək beləcə tarixin yaddaşına qovuşur.

Müəllifin ikinci romanı olan “Qartallar sınır tanımaz” obrazların iştirakı baxımından, demək olar ki, ilk romanla paralellik təşkil edir, lakin buna baxmayaraq, təbiidir ki, bu əsərdə də yeni surətlər yaradılmışdır. Onlar içərisində ən maraq doğuran və hadisələrin inkişafını tamamilə fərqli nöqtəyə daşıyan qəhrəman Doktor Sultanovdur. Romanda Berlində yaşayan Azərbaycanlı olaraq təsvir olunan qəhrəmanımız Əli Əhmədovlunun istəyi ilə Qafqaz qaçaqları ilə görüşür və onları təşkilatlandırmağa, hakimiyyəti ələ keçirib qəddarlaşan Sovet zülmünü ifşa etməyə və ona qarşı dirənməyə, xalqı oyandırma vəzifəsini icra etməyə sövq edir. “Qafqaz İntiqam Qartalları” olaraq adlanan təşkilat xalqın bütün ziyalı təbəqəsinin sürgün edilməsi, güllələnməsi, sadə vətəndaşların əlində olan bütün mal varlığının mənimlənməsi, eləcə də, haqsız yerə zülmə məruz qalmasına qarşı söz birliyi, güc birliyi, əqidə birliyi yaradırlar.

Doktor Sultanov romanda Bolşevik zülmü nəticəsində yetim qalan uşaqların, həmçinin yaşlı ana və ataların qoruyucusu, onlara ürək-dirək verən dəstəkçisi olaraq təqdim edilir. Vətəninin dərini ən dərinədən duyan qəhrəmanımız sürgün olunan ziyalıların, Göyəzən və Xıram kimi xəyanət nəticəsində həyatını itirən əqidə dostlarının yoxluğu ilə barışa bilməyib tək çıxış yolu olaraq intihara təşəbbüs edir. Xəstəxanaya çatdırılarkən isə əsər boyu rəğbətlə izlədiyimiz qəhrəmanın tarixi kimliyi ilə tanış oluruq: O, Qarabağ-Zəngəzur doğumlu Xosrov Paşa bəy Sultanov idi. O Sultanov ki, cümhuriyyət illərində Məmməd Əmin Rəsulzadə ilə çiyin-çiyinə mübarizə aparmış, millət vəkili və hərbi nazir olaraq fəaliyyət göstərmişdir.

Doktor Sultanovun tarixi kimliyi yuxarıda bəhs etdiyimiz Əli Əhmədov qəhrəmanının da Məmməd Əmin Rəsulzadə olduğu gerçəyini təsdiqləyir. Romanda qeyd olunur ki, Əli Əhmədoğlu cümhuriyyət qurucusunun gizli ismidir. Doğrudur, əsərdə M.Ə.Rəsulzadənin birbaşa obrazı yaradılmasa da o, hadisələrin hərəkətverici qüvvəsi və birbaşa qurucusu olaraq təqdim edilir.

Göründüyü kimi tarixiliyi, həyatiliyi ilə diqqət çəkən geniş obrazlar xəritəsinə malik olan əsərlər olduqca qaranlıq məqamları aydınlatma, habelə ictimai-siyasi məzmununa görə də maraq doğurur.

Ədəbiyyat

1. Axundov Y. Tarixi və roman, Bakı: Yazıçı, 1927, 190 s
2. Kafkasyalı A. Qafqaz qoçaqları, Bakı: Pergament nəşriyyatı, 2018, 420 s.
3. Kafkasyalı A. Qartallar sınır tanımaz, Bakı: Pergament nəşriyyatı, 2020 407s
4. Ramiz G. Çağdaş nəsrə milli tarix konsepti, Bakı, "Ekoprint", 2019, 152 s.
5. Vurgun S. Seçilmiş əsərləri II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 240 s.

Nazrin Mirzali

Baku State University
master student
mirzlinzrin@gmail.com

THE LITERARY HERO: PERSONALITY AND HISTORICAL REALITY

(Based on the novels by Ali Kafkasiali)

Abstract

Bringing the historical theme to fiction remains relevant in all eras. The Fugitive movement, which has manifested itself in the most complex and contradictory pages of the centuries-old history of Azerbaijan, is investigated by writers as a remarkable historical event in every period and interpreted from different perspectives. Ali Kafkasyalı's novels "Caucasian Runaways" and "Eagles Know No Limits" based on documentary materials are also of this type. By bringing one of the important stages of social history to literature, the author served to preserve and popularize historical memory. Against the background of the activity and struggle of the literary heroes born from the realities of the period in question, the social historical processes and the determination of the national struggle are reflected. The copies presented in both works bear the characteristic features of the described period. In this context, the article defines the author's attitude to personality and events, as well as the place and position of the characters in the novels in history.

Keywords: *Ali Kafkasiyalı, fugitive movement, smuggling, historical novel, hero*

Назрин Мирзали

Бакинский Государственный Университет
магистр
mirzlinzrin@gmail.com

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ГЕРОЙ: ЛИЧНОСТЬ И ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕАЛЬНОСТЬ

(По сюжетам романов Али Кафкасяли)

Резюме

Привнесение исторической темы в художественную литературу остается актуальным во все эпохи. Движение беглецов, проявившее себя на самых сложных и противоречивых страницах многовековой истории Азербайджана, исследуется писателями как примечательное историческое событие каждого периода и интерпретируется с разных точек

зрения. К этому типу относятся и основанные на документальных материалах романы Али Кафкасялы «Кавказские беглецы» и «Орлы не знают границ». Перенеся в литературу один из важных этапов социальной истории, автор послужил сохранению и популяризации исторической памяти. На фоне деятельности и борьбы литературных героев, рожденных из реалий рассматриваемого периода, отражаются социально-исторические процессы и решимость национальной борьбы. Копии, представленные в обоих произведениях, несут характерные черты описываемого периода. В этом контексте в статье определяется отношение автора к личности и событиям, а также место и положение героев романов в истории.

Ключевые слова: Али Кафкасялы, беглое движение, контрабанда, исторический роман, герой.

<https://doi.org/10.36719/2791-3732/8/51-55>

Aytac Şükürova
Gəncə Dövlət Universiteti
magistrant
aytacshukurova71@gmail.com

İSMAYIL ŞIXLI BƏDİİ NƏSRİNDƏ MÜƏLLİM OBRAZI MİLLİ-TARİXİ MÜHİT ÇƏRÇİVƏSİNDƏ

Xülasə

İsmayıl Şıxlı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında öz imzası ilə tanınan söz adamlarındandır. Onun qələmə aldığı əsərlər tarix səhifələrindən bədii ədəbiyyata əxz edilən keçmişi, adət-ənənələri özündə cəmləşdirmişdir. Şıxlı hekayə və romanlarında tarixiliklə müasirliyi birləşdirməklə gələcəyi olmayan keçmişin heç nəyə yaramadığını göstərirdi. O yazdığı əsərlərində müəllim obrazlarını xüsusi incəliklə işləmişdir. Müəllimi cəmiyyətin yeganə xilaskarı kimi təqdim edən müəllif işıqlı gələcəyin sirrini də müəllimin bugünkü əməyində görürdü. Maarifçiliyə demək olar ki, bütün əsərlərində rast gəldiyimiz Şıxlı öz müəllimlərindən gördüyü xüsusiyyətləri parlaq cizgilərlə təqdim edirdi. Yazıçı milli-tarixilik aspektindən yanaşdığı bu məsələyə dövrün siyasi nəzərini də unutmurdu. O, “Dəli Kür”, “Ölən dünyam” romanlarındakı müəllim obrazlarını rejimin qeyri-qanuni qərarları və senzuranın amansız rəftarı çərçivəsində qələmə almışdı. Bununla da sələflərinin başına gələn gerçək hadisələrə işarə etməklə olanlara öz təəssüfünü bildirmişdir. İsmayıl Şıxlının bədii nəsrindəki bu cür müəllim obrazlarını geniş araşdırmaq məqalənin əsas xarakteristikasını açmağa kömək olmuş, həmçinin onu dövrün təzahüründə təhlil etməyə zəmin yaratmışdır.

Açar sözlər: *İsmayıl Şıxlı, müəllim, tarixilik, roman, hekayə, obraz*

Müəllim mayası zəhmət, sevgi və mərhəmətlə yoğrulmuş elə bənzərsiz varlıqdır ki, cəmiyyəti yüksəkliyə daşımaq üçün öz çiyinlərinə ağır yük sığdırmışdır. Məhz buna görə onun müqəddəs şəxsiyyəti, ödənilməyən əməyi hər dövrdə ədəbiyyatın fəvqünə qaldırılaraq bədii cizgilərlə canlandırılmışdır. Qədim dövrlərdən bəri bu ənənə davam etmiş, müəllimin əzəməti, hörməti, şərəfi kimi xüsusiyyətlər ön cərgədə duraraq aşılacağı fikirlər söz adamlarının ruhundan əsərlərinə sirayət edib onu zənginləşdirmişdir.

Nizami, Füzuli, Sabir, Mirzə Cəlil, Elçin və digər onlarla sənətkarlarımız əsərlərində müəllim və onun şəxsiyyəti probleminə toxunmuş və özünəməxsus şəkildə izah etmişdilər. Xüsusilə XIX əsrin sonlarından etibarən müəllimin öhdəlikləri və üzərinə qoyulan mənəvi tələblər daha da artmışdır. Belə ki müəllim maarifləndirmə ideyalarının əsas daşıyıcısı olmaqla xalqın illərdən bəri davam edən cəhalət və xurafat zəncirini qırmağa, milləti mütərəqqi və müasir düşüncələrlə inkişaf etdirməyə nail olmalı idi. Bunu isə o dövrdə Mirzə Şəfi Vazeh, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Firudin bəy Köçərli, Mirzə Fətəli Axundov kimi əsl yeni düşüncəli, maarifçi ruhlu müəllimlər yerinə yetirir, cəmiyyəti işıqlı gələcəyə aparırdılar. Elə onların əsərlərində yaratdıqları surətlər də öz düşüncələrinin daşıyıcısı kimi bunu sübut etməkdədir.

XX əsrdə isə bu şərəfli vəzifəni yerinə yetirən İsmayıl Şıxlı atasından və müəllimlərindən ona miras qalan müəllim adını təkcə öz şəxsiyyətində yox, qələmə aldığı obrazlarla da nümayiş etdirir, onları yaşadığı dövrün çətinlikləri ilə müqayisədə verərək mənəvi aləmlərinə enirdi. Yazıçının müəllimlik yolunu seçməsi də təsadüfi xarakter daşıyırdı. Şıxlının uşaqlığı ilk müəllimi olan atası Qəhrəman kişi və onun müəllim dostlarının əhatəsində keçmişdir. Bunları “Dəli Kür” əsərində təqdim etməyə çalışan nasir yeni müəllimlərin necə yetişməyə başladığını həmin illərindəki hadisələrə söykənərək qələmə almışdır. O, Qazax seminariyasında oxuduğu vaxtlarda ədəbiyyata dərinləndirilmiş və bunun səbəbini isə müəllimlərinin yaratdığı ab-havada görürdü. Elə həmin insanlar özləri də bilmədən İsmayıl Şıxlının gələcək fəaliyyətinin bünövrəsini qoymağa başlamışdılar. Bu barədə yazıçı öz xatirələrində məlumat verirdi: “Qazax seminariyasına qəbul olub, qələm tərəfə baxmamaq, ona sarılmamaq mümkün deyil. Ədəbi ocağa bənzəyən, hər addımda F.Köçərlinin,

Ə.Hüseynin, S.Vurğunun, O.Sarıvəllinin adı çəkilən bir yerdə hünərin var lal-pitik ol. Üstəlik, ədəbiyyat müəllimlərimizdən S.Vurğunun, O.Sarıvəllinin dostları Mirqasım, Əli, Sarı Hüseyn kimi müəllimlər gənc ürəklərimizi körük kimi basırdılar.” [1, s.12]

“Ayrılan yollar”, “Dəli Kür”, “Ölən dünyam” romanlarında, “Mənim rəqibim”, “Zərbə” hekayələrində bir-birini təkrarlamayan müəllim obrazlarını yaratmağa müvəffəq olan İsmayıl Şıxlı tarixi gerçəklikdən də yan keçməmiş, qəhrəmanlarını milli-etnik yaddaş prinsipindən təhlil etmişdir. Onun əsərlərindəki müəllim obrazı fantastik xüsusiyyətlərlə zəngin, qeyri-real insanlar deyildi. Əksinə, yazıçı həyatda gördüyü insanları yazıya köçürür, onları bədii cizgilərlə bəzəyirdi. Sovet hökumətinin millətimizə amansız siyasətinə qarşı xalqı maarifləndirib ayağa qaldırmağa çalışan nasir bunu müəllim obrazlarının köməyi ilə edir, hətta bəzən öz müəllimlərini də gerçək adları ilə əsərlərinə gətirirdi.

Müəllifin ilk romanı olan “Ayrılan yollar”da Nərgiz müəllimə obrazı İsmayıl Şıxlının maarifçi düşüncələrinin ilk təzahürüdür. 50-ci illərdə yazılmış romanda Kosaoğlu, Qurban, Əsədov kimi köhnə fikirli mənfi surətlərə qası qoyulan Nərgiz müəllimə, İmran, Zeynəb kimi müasir düşüncəli müsbət surətlər Şıxlının yenilikçiliyə doğru atdığı addımların ilk ayaq səsləri idi. Əsərdə Nərgiz müəllimə öz bilik və istedadını şagirdlərinə ötürmək məqsədi ilə Bakıdan kəndə gəlmiş, ağır şəraitə, məhrumiyətlərə baxmayaraq öz şərəfli yoluna davam etmişdir.

Yazıçının təhsilin önəmini çatdıran, cəmiyyətin öz köhnə qanunlar buxovunu qırıb onu gələcəyə haraylayan şah əsəri isə heç şübhəsiz “Dəli Kür” romanıdır. On ilə yaxın zaman dilimində yazıb bitirdiyi bu romanı ilə milli-tarixi dövrü, onun etnik yaddaşını yada salan müəllif əslində əsərinin hər cümləsi ilə sovet quruluşuna, onun insanları zəncirləyən qanunlarına etiraz edir, millətin kimliyini, tarixi-keçmişini xatırladır və məhv olmağa qoymurdu. Tarixiliklə müasirliyin, keçmiş ruhla yeni maarifçi cəmiyyətin kəsişməsində duran əsərdə Aleksey Osipoviç Çernyayevski, Əhməd, Əşrəf obrazları müəllifin gələcək nəsilləri oxumuş görmək arzusunun göstəricisi idi. Xüsusilə Aleksey Osipoviç və Əhməd surətləri ədibin maarifçi fikirlərini yayan müəllim obrazları idi. Qori Müəllimlər Seminariyasının müəllimi Çernyayevskinin real obrazını yazmaq İsmayıl Şıxlıya həqiqi müəllimi, onun öyrətmək və hamını ziyalı kimi görmək həvəsini göstərməyə kömək oldu. Kəndbəkənd bütün yerləri gəzib müsəlman uşaqlarını oxumağa cəlb edən bu müəllim obrazı Molla Sadiq kimilərinin əksinə uşaqları döyməklə yox, onları təhsilə həvəsləndirməklə maarifin önəmini başa salırdı. Bu təcrübəli müəllimin dilindən verilən “Ruhanilərin xalqa mənfəəti azdır” fikri ilə müəllif Molla Sadiq kimi xalqı zülmətdə saxlayan mollaları nəzərdə tutur və onların elmə, təhsilə qarşı çıxmağını cəhalət müstəvisindən izah edirdi.

Əsərdə “rus Əhməd”, “poçt Əhməd”, “uçitel Əhməd” kimi adlarla tanınan Əhməd də müəllim keyfiyyətlərinə malik obraz olaraq öz yaşadığı evdə müəllimlik edir, kənd uşaqlarının oxuması, heç olmasa öz adlarını yaza bilməsi üçün can-başla çalışırdı. O, Cahandar ağanın oğlu Əşrəfin ilk müəllimi olmuş, onu Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil almağa göndərmişdir. Əhməd digər uşaqların da elmlə, təhsillə bu qaranlıq dünyadan aydınlıq həyata çıxmalarına kömək edir, övladlarının orada gedib oxuması üçün valideynləri yola gətirməyə çalışırdı: “Ay camaat, bu saat sizin övladlarınızın taleyi həll olunur. Axı, niyə xeyirinizi başa düşmürsünüz? İki-üç il bir göz qırpmında gəlib keçəcək. Uşaqlarınız savadlanacaq. Qayıdandan sonra gəlib öz qardaşlarını, bacılarını da oxudacaq. Axı, nə vaxta qədər bizim balalar “əlifzəbər ə beyzəbər be” deyər-deyər qalacaq? Ay, başınıza dönüm, onu da bilin ki, orada-Qori seminariyasında oxuyan uşaqlar elə sizin kimi adamların balalarıdır. Axı niyə? Niyə elə gərək faytonçunun oğlu hökmən fayton sürsün? Axı, nə üçün baqqal oğlu atası kimi ömrünü baqqallıqda çürütsün. Bəlkə, uşaqlar bunu istəmir? Bəlkə, onları Allah daha böyük işlər üçün yaradıb? Bəlkə, gələcəkdə onlardan yaxşı müəllim, alim olacaq?” [5, s.146]

Əsərdə Əhməd-Kipiani xətti müvafiq olaraq maarifçilik və inqilabla yeni dünya yaratmaq istəyən iki zidd düşüncəli obrazın qarşılaşdırılması kimi təqdim olunur. Müəllif öz düşüncələrini Əhməd müəllimin timsalında canlandırır və inqilabla nicata çatacağını sanan Kipianiyə “Millətə inqilabımı, yoxsa maarif ziyasını lazımdır?” sualını ünvanlayaraq əslində cavab vermiş olur [2, s.98]. Bu xətti “Ölən dünyam” romanında davam etdirən müəllif Mürsəl müəllim və qoca učiteli də belə qarşılaşdırmaqla əsl duyğularını učitelin dili ilə nəzərə çatdırırdı.

İsmayıl Şıxlı universitet illərində təmiz iradəli milli düşüncəli müəllimlərin rus-sovet rejiminin kirli qanunlarının qurbanına çevrilməsini ürəkaçması ilə qeyd edirdi: “Bizə ədəbiyyatımızın və dil tariximizin mahir biliciləri mühazirə oxumadılar, onları görmədik. Çünki onların çoxu “xalq düşməni” çıxmışdı. Əli Sultanlı qorxa-qorxa dərse gəlirdi. Dəmirçizadə xeyli görünmədi, dedilər müəllimi professor Çobanzadəyə çörək apardığı üçün tutublar. İdris Həsənovun sifətini birçə dəfə gördük. Qorxurduq ki, o biri müəllimlərimizi də əlimizdən alarlar...”[3, s.40]. Xatirələrində xüsusilə müəllimi Əli Sultanlıya necə ürəkdən bağlı olduğunu vurğulayan Şıxlı eyni zamanda bir sıra hekayələrində öz müəllimlərinin bədii simasını yaratmış, bununla da onlara az da olsa təşəkkür etməyə çalışmışdır. “Mənim rəqibim” hekayəsi ilə Əli Sultanlının obrazını bədii mətnə gətirən müəllif onun olduqca qayğıkeş, xoşxasiyyət, tələbəyönümlü bir müəllim olduğunu qələmə almış, əsərin sonunda bunu xüsusilə sübuta yetirmişdir. “Zərbə” hekayəsində isə özünün bir müəllim kimi obrazını qələmə almaqla tələbələrinə göstərdiyi diqqəti və insanpərvərliyi nümayiş etdirən İsmayıl Şıxlı dərslər, imtahan məsələlərində də bir o qədər ciddi olduğunu nəzərə çatdırırdı. O, çətin şəraitə rəğmən tələbələrinə qayğısını əsigəmir, onlara xüsusi “İsmayıl Şıxlı təqaüdü” də təsis etmişdi. Belə ki maddi durumu ürəkaçan olmayan tələbəsi onun fənnindən imtahanı keçə bilməyib təqaüdə düşməsə də, Şıxlı yenə də ona öz cibindən bu pulu verməyə davam edir, beləcə kənddən Bakıya oxumağa gələn bu oğlanın təhsil yolunda qalmağına var gücü ilə köməklik edirdi.

İsmayıl Şıxlı ömrünün son zəngi kimi səslənən axıncı əsəri “Ölən dünyam” romanında cəmiyyət, tarix, təhsil, müəllimlik, adət-ənənə kimi anlayışları özünəməxsus formada izah etməklə bu məsələlərə son nöqtəni qoymuşdur. O, romanda xüsusilə maarifçilik sahəsinə ayrıca aspektdə yanaşaraq Halay bəy kimi bir el müəllimini inqilaba və onun uydurma qaydalarına əks cəbhədə təqdim etmişdir. Xalqı irəli aparan, onu ayağa qaldıran belə müəllimləri güllələyən sovet quruluşu öz məqsədinin əslində millətin gələcəyini tamamilə məhv etmək olduğunu hər fürsətdə xəbər verirdi. Əsərdə Halay bəylə yanaşı Firudin bəy Köçərlinin də surətini yaradan müəllif onun Fətullayev kimi heç nəyə dəyər verməyən hökumət əlaltılarının əli ilə öldürülməsinə təəssüfünü bildirir, Halay bəyi isə onun xələfi kimi yazıya alırdı. Qəzadə seminariya açaraq müəllimləri başına yığan, uşaqları Çernyayevski kimi kəndlərdən yığaraq burada oxumağa gətirən, xalqını savadlı görməyə can atan Köçərlinin “xalq düşməni” elan edilərək öldürülməsinin sovet quruluşuna görə tək səbəbi, təbii ki, yenə müstəmləkəçi SSRİ-yə, onun siyasətinə zidd addım atmasında idi.

Romanda hələ Kəsəmənli ilə bir dövrdə oxuyarkən inqilab yox, maarif yolundan gedəcəyini əminliklə söyləyən Halay bəy belə də edir, son anadək öz mövqeyindən kənara çəkilmir. Qori Müəllimlər Seminariyasında oxumuş bu adam bütün ömrü boyu riyaziyyatdan dərslər demiş, şagirdlərinin sevimli müəllimi olmuşdur. Biz onun müəllim kimi əməyinin nəticəsini son səhnələrdə açıq şəkildə görə bilərik. “Troyka”nın qərarı ilə həbs olunan Halay müəllimə bel verib hasarın dibini qazmağı tapşırılanda bir nəfər cavan oğlan “-Müəllim, beli mənə verin, sizə zəhmət olar”[4, s.358] deyərək beli ondan alır. Halay bəyin sual dolu baxışlarından sonra danışmağa başlayan oğlan Halay müəllimin ona dərslər keçdiyini, necə ciddi, tələbkər, bir o qədər də öyrətməyə həvəsli olduğunu deyərək onu “Riyaziyyatın allahı” adlandırdıqları vaxtları yada salırdı. Öz müəlliminə qarşı vəfa borcunu unutmayan bu oğlan milislərin başçısı olsa da yenə son dərəcə təvazökarlıqla davranaraq müəlliminin ona çəkdiyi zəhmətləri az da olsa qaytarmağa çalışırdı. İsmayıl Şıxlı Halay müəllimin heç bir günahı olmadığı halda Fətullayevin onu güllələtmək istəyini milli, mərd insanlara qarşı ədavət kimi görür və Kəsəmənlini buna qarşı qoyurdu. Halay bəyin uşaqlıq dostu Kəsəmənli onun ömrünü dağlarda həlak etməsinə dözə bilməyib məktəbdə direktor kimi işləməyi üçün hər şeyi etsə də, icazə gələndə artıq Halay müəllim Fətullayevin əmri ilə güllələnmiş olur. Dostu isə onun qanını yerdə qoymur, o bütün günahsız insanların adından Fətullayevi öldürərək dağlara çəkilir.

Ümumiyyətlə, İsmayıl Şıxlı əsərlərində təqdim etdiyi müəllim obrazlarını dövrün tələbindən irəli gələn xüsusiyyətlərlə bərabər verir, bütün sahələrə bilavasitə müdaxilə edən siyasi rejimi ondan ayırmırdı. Bununla yanaşı müəllif ailəsindən, müəllimlərindən öyrəndiyi və özünə də aşladığı milli adət-ənənələri unutmur, müəllim obrazlarını da xalqının tarixi və etnik dəyərləri zəminində təqdim etməyə çalışırdı.

Ədəbiyyat

1. Xəlilov Buludxan. "İsmayıl Şıxlı: müəllim haqqında müəllim sözü", Bakı: "Bakı" çap evi, 2014, 106, s 2.
2. Salamoğlu Təyyar. "İsmayıl Şıxlının bədii nəsr", Bakı: "E.L.", 2014, 170s
3. Şıxlı İsmayıl. "Bibliografiya", Bakı: "Milli Kitabxana", 2019, 286s.
4. Şıxlı İsmayıl. "Seçilmiş əsərləri", I cild, Bakı: "Şərq Qərb" nəşriyyatı, 2005, 407s.
5. Şıxlı İsmayıl. "Seçilmiş əsərləri", II cild, Bakı: "Şərq Qərb" nəşriyyatı, 2005, 402s.

Aytaj Shukurova

Ganja State University

master student

aytacshukurova71@gmail.com

THE IMAGE OF THE TEACHER IN THE ARTISTIC PROSE OF ISMAIL SHIKHLI WITHIN THE FRAMEWORK OF THE NATIONAL-HISTORICAL ENVIRONMENT

Abstract

Ismayil Shikhli is one of the outstanding writers of 20th century Azerbaijani literature, famous for his artistic style. His writings carry the traditions and customs of the past, transferred from pages of history to fiction. Shikhli in his stories and novels created an idyllic of history and modernity, managed to show the worthlessness of the past without a chance for the future. In his works, he used the images of teachers with special delicacy. Presenting the teacher as the only savior of the society, the author saw the secret of the bright future in the work of the teacher today. Shikhli, whose enlightenment we find in almost all of his works, presented the characteristics he saw from his teachers in bright lines. The writer did not forget the political view of the time to this issue, which he approached from the national-historical aspect. He wrote the characters of the teacher in the novels "Dəli Kür" and "Ölen dünyam" within the framework of the illegal decisions of the regime and the ruthless treatment of the censor. With this, he expressed his regret for what happened by pointing to the real events that happened to his predecessors. Extensive study of such images of teachers in Ismayil Shikhli's literary prose helped to reveal the main characteristics of the article, and also created a basis for analyzing it in the manifestation of the era.

Keywords: *Ismayil Shikhli, teacher, historicity, value, novel, story, image*

Айтадж Шюкүрова

Гянджинского государственного университета

магистр

aytacshukurova71@gmail.com

ОБРАЗ УЧИТЕЛЯ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЕ ИСМАИЛА ШИХЛЫ В РАМКАХ НАЦИОНАЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОЙ СРЕДЫ

Резюме

Исмаил Шихлы является одним из выдающихся писателей азербайджанской литературы XX века, прославившийся своей художественной стилистикой. Написанные им произведения несут в себе отпечатки традиций и обычаев прошлого, перенесенных со страниц истории в художественную литературу. Шихлы в своих рассказах и романах создавал идиллию историчности и современности, сумел показать никчемность прошлого без шансов на

будущее. В своих произведениях он с особой деликатностью работал над образами учителей. Автор представляя учителя единственным спасителем общества, видел тайну светлого будущего в сегодняшней деятельности учителя. Исмаил Шихлы, в произведениях которого часто воспевается тема просвещения, в ярких выражениях изложил характеристики своих учителей. Писатель относящийся к данному вопросу с национально-исторического аспекта, не забывал и политическую обстановку того времени. Образы учителей в романах «Кура неукротимая» и «Мой мир умерший» были описаны им в эпоху незаконно принятых решений действующего режима и беспощадной цензуры. Этим самым писатель выразил своё сожаление по поводу нежелательных событий произошедших с его предшественниками. Подробное изучение образов учителей в художественной прозе Исмаила Шихлы, создало почву для анализа сути статьи в контексте того периода.

Ключевые слова: *Исмаил Шихлы, учитель, историчность, ценность, роман, повесть, образ*

<https://doi.org/10.36719/2791-3732/8/56-58>

Limanə Teyyubova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
esfeala@gmail.com

ELÇİN ƏFƏNDİYEVİN “BAYRAQDAR” POVESTİ ƏSASINDA QARABAĞ XATİRƏLƏRİ

Xülasə

Böyük nasir və dramaturq, ədəbiyyatşünas və tənqidçi Elçin Əfəndiyev müasir həyatın, real gerçəklikdəki hadisələrin, sarsıntıların və ümumiyyətlə, bütün vəqəələrin mahir müşahidəçisi olmaqla bərabər, həm də keçmiş zamanların, dünyanın ilk baxışdan bəlkə də paradoksal görünən əzəli problemlərinin mahir salnaməçisidir. Hekayə, povest və romanları ilə Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir yol açan Elçinin əsərləri ingilis, fransız, ispan, ərəb, fars, macar, alman, çex, slovak, bolqar, rus və digər dillərə tərcümə edilmiş, Türkiyə türkcəsinə uyğunlaşdırılmışdır. Elçin Əfəndiyevin yaradıcılığı Türkiyədə daha çox maraq doğurmuşdur. Onun haqqında məqalələr, monoqrafiyalar, dissertasiyalar yazılmışdır.

Açar sözlər: Elçin, Qarabağ, Şuşa, xatirələr, povest, Bayraqdar

Elçin hər zaman mühiti narahat edən ciddi problemlərə məsuliyyətlə yanaşmış, yazıçı təxəyyülü vasitəsi ilə problemlərə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Elə əsərlər var ki, Qarabağ probleminə birbaşa deyil, dolayısıyla, müharibənin dəhşətlərinə keçmiş insanların acı taleyi vasitəsi ilə toxunur. Xalq yazıçısı Elçinin “Qaçqınlar” silsiləsindən olan “Bayraqdar” povesti də bu qəbildəndir. Bu povestdə öz doğma torpağında bir göz qırpımında qaçqına çevrilən qarabağlıların ağırlı taleyi təsvir edilir. Povestin əsl mövzusu böyük insan kədəridir. “Bayraqdar” kədərin yaratdığı əsərdir.

Əsərdə Abşeron koloriti də, Qarabağ, konkret olaraq Şuşa koloriti də eyni yüksək sənətkarlıqla işlənmişdir. Burada heç bir ipin ucu boş buraxılmır. Bütün iplər öz funksiyasını yerinə yetirərək sənətkarlıqla düynələnir, tam mənzərə yaranır, estetik bütövlük əldə olunur.

“Bayraqdar”ın hər fraqmenti sanki kiçik bir novelladır. Hadisələrin mərkəzində Surxay obrazı və böyük futbolçu istedadına görə Eysebio adını almış oğludur. Bir vaxtlar Şuşanın mərkəzindəki köşkdə qəzet satan Surxayın həyatda oğlundan və öz əlləri ilə düzəltdiyi üçrəngli bayraqdan qiymətli heç nəyi yox idi. Surxay Bayraqdar 1988-ci ildə üçrəngli bayrağı başının üstünə qaldıraraq mitinqin önündə dayananda Sovet orqanının oraqlı-çəkicli bayrağını görməyə adət etmiş çox adam müstəqillik bayrağını ilk dəfə idi görürdü. O vaxtdan Şuşada bütün mitinqlərdə Surxayın bayrağı vətənpərvərlərin əlində idi. Amma bu, Rəsulzadənin "Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz" statusunu daşıyan bayrağı deyildi, Şuşadan qaçqın düşmüş Bayraqdar Surxayın "Bu bayraq ki, Şuşada elə... elə dalğalandı, yenə qayıdacaq Şuşaya!" məqamında olan və ədəbiyyatımızda bənzərinə rast gəlinməyən başqa bayraqdır.

Əsərin əsas obrazlarından biri olan Cümü elektrik qatarının çarxlarının səsinə yuxudan oyanıb xəyallara dalır. Bu xəyallar aləmi onu bir vaxt qoynunda gəzdirdi torpaqlara, Qarabağın gözü Şuşaya, uşaqlıq illərinə aparır. Toy günündə çalınan “Qarabağ şikəstəsi” ürək ağrısı ilə yada salır. Və elə bil o “Qarabağ şikəstəsi” də illərdən bəri köhnə paltarlarla bir yerdə sandıqda pərçim olub qalmışdı, naftalin ərilib qurtarmışdı və güvə o köhnə paltarlar kimi “Qarabağ şikəstəsi”ni də yeyib adda-budda dəlik-deşik etmişdi. Keçmiş xatırlama istər-istəməz olurdu, istər Cümü içib kefli olanda, istərsə də içməyəndə, yəni ayıq vaxtında. Hər iki halda o, keçmiş xatirələri yada salıb qəhərlənirdi. Qəmli-nisgilli xəyalatdan yaxa qurtara bilmirdi. Cümü Şuşanın Ağadədəli məhəlləsində yaşamışdı, uşaqlığı, gəncliyi burda keçmişdi. Orta məktəbi də burada bitirmişdi. Həmin illər onun həyatının ən xoşbəxt illəri idi. Mənfur düşmənlərimizin Şuşanı alması ilə Cümü kimi neçə soydaşlarımızın xoşbəxtliyi əllərindən alınmışdı. Cümünün yaşadığı ömür-Şuşada, Ağadədəli məhəlləsində qalmışdı. Hərdən ürəyinə qara fikirlər damır, elə hiss edirdi ki, bir daha həmin yerlərə

gedə bilməyəcək. Ona elə gəlirdi ki, o elə fəhlə yataqxanasında öləcək, buralarda, elə kənd qəbiristanlığının bir böyründə dəfn olunacaq. Hekayənin əvvəlində Cümü haqqında məlumat verildikdən sonra müəllif digər qaçqınların həyat tərzinə diqqəti cəlb edir, onların hiss və duyğuları arasındakı oxşarlığı əks etdirməyə çalışmışdı.

Yazıçı əsərdə xarici təşkilatların da Qarabağ məsələsinə biganə yanaşdığını və məsələnin həlli istiqamətində ciddi addımlar atmadığını da diqqətimizə çatdırır. Artıq qaçqınların sözləri qurtarmışdı, onlar da xarici təşkilatlara söz deməyin heç bir işə yaramayacağını fərqləndirirdilər. Odur ki, Məmməd kişinin həyat yoldaşı Sürəyya İzabel Xanukoffun qarşısına çıxaraq “–Bura bax, – dedi. – Bizə heç nə lazım deyil! Onu da aparın ermənilərə verin! Bizə heç nə lazım deyil! A tövbə! Bizə Şuşanı qaytarın!”- demiş və tərcüməçi qızdan dediklərinin tərcümə olunmasını istəmişdi. Tərcüməçi qız dediklərini İzabelə tərcümə edəndə Sürəyya xala sözlərinə davam etmişdi. Bu səfər Cümünün oğlu Qalibi göstərərək onun Şuşanı görmədiyini, vətəninin yataqxana olduğunu, daha sonra əri Məmmədi göstərərək onun vaxtilə nə kim olduğunu, indi isə günlərini skamyada oturmaqla keçirdiyini bildirərək yenidən Şuşanı tələb etmişdi.

Buzovnadakı fəhlə yataqxanasında sığınacaq tapıb ailəsi üçün gündəlik ruzisini Bakı-Mərdəkan trasında qəzet satararaq çıxaran Surxay öz adətində xilaf çıxmayaraq əlamətdar bayram günlərində də öz sevimli üçrəngli bayrağını üçüncü mərtəbədəki balaca otağının pəncərəsindən asırdı. Ancaq bir gün oğlu həyətdə uşaqlarla futbol oynayanda qazanxananın damına düşən topu götürərkən sürüşüb üzükoylu, Surxayın artıq damdan çıxartsa da, evə gətirməyə macal tapmadığı bayrağın üstünə düşür. Bayrağın dəstəyinin ucundakı zübul Eysebio-Əbülfətin sinəsinə dəşib düz ürəyini dəşir. Əsərin sonluğu çox təsiredicidir: tək oğlunu itmiş Surxay Əbülfətin ölümündən sarsılmış yaxınlarının yığıldığı ehsan süfrəsinin arxasından qalxıb harasa gedir və bir azdan əlində üçrəngli bayraqla geri qayıdaraq iydə ağacının budaqları arasında uzadır. Bu dözülməz, çarəsiz anda belə bayraq Surxay üçün müqəddəs idi. Çünki bu bayraq Surxayın ailəsini və onun kimi bir çox qaçqın ailələrini Şuşaya, doğma yurda bağlayan son ümid idi.

Atatürk Universitetinin alimi Sedat Adıgözəl “Elçinin romanları” adlı doktorluq dissertasiyasında Elçin yaradıcılığına bu sözlərlə qiymət verir: «Elçinin romanları və ümumiyyətlə, yaradıcılığı müasir dünya ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan parlaq sənət nümunələridir, bu romanlar sosialist realizminin yox, böyük ədəbiyyatın nümunələridir». Bu əsər haqqında diqqəti cəlb edən çalışmalardan biri Türkiyədə nəşr olunmuş Taşkın İşgörenin “Elçin Əfəndiyevin “Bayraqdar” povestində insan panoraması” adlı məqalədir. Taşkın İşgören məqaləsində əsəri nəzəri baxımından təhlil etmiş və əsərin yazılma texnikası haqqında elmi-nəzəri məlumat vermişdi: “Elçin Əfəndiyev”in “Bayraqdar” çalışması dönmənin insan portresini psixoloji, sosioloji və iqtisadi yönəriylə aktaran povestlərdən biridir. “Bayraqdar” povestində, 1992 yılında göçə zorlanan Şuşalı Azərbaycanlıların psixoloji, sosioloji və iqtisadi açıdan yaşamlarının ele alınmış olduğu görülməkdədir. Bu anlamda eserin, tarixi bir povest olduğu açıktır. Yazar, Karabağ Savaşları dolayısıyla Şuşa’dan Bakı’ya gerçəkləştirilən göç nədeniylə, kişilerin psixoloji durumlarını; sosioloji və iqtisadi yaşamlarını irdelemiştir. 31 kısımdan oluşan povestte, geçen beş günlük zaman diliminde (27 Mayıs – 2 Haziran 2003) bir gencin ölümü konu alınmış gibidir; fakat aslında geriye dönüş (flashback) teknikleriyle birçok karakterin hikâyesi anlatılmıştır. Otuz bir kısımdan oluşan povestte anlatıcı, “her şeyi bilen” III. tekil kişidir ve yazarın kendisidir. Metin, çeşitli açılardan insan ilişkilerine ve psixoloji tahlillere yer verdiği için, tür olarak durum öyküsüne yakınlık göstermektedir”. [3, s.772]

Əsərdə diqqət cəlb edən məqamlardan biri də müəllifin ortamı siyasi məqamlardan təmizləyərək sevgi motivlərinə yer verməsidir. Əbülfət ilə Cəmilənin hisslər aləmindəki lirika ilə ağır, faciəli qaçqınlıq həyatının epik vüsəti sanki bir-birini tamamlayır. Biri digərinin davamı kimi zəncirvari halqalar-fraqmentlər şəkilində öz funksiyalarını yerinə yetirirlər. “Elçin Əfəndiyev, povestte göçə zorlanan halkan panoramasını çizerken nefret temelli bir hikâyə ve olay örgüsü yaratmaz. Bu, povestin diqqət cəkici özelliklerinden biridir. Metinde dönmənin politik, iqtisadi ve sosioloji boyutları ele alınırken, bazı karakterler üzerinden Azerbaycanlıların uğradıkları haksızlıklardan ve ölümlerden talihsizlikle söz edilir. Burada yazarın toplum içerisindeki politik çekişmelerden çıkıp, toptancılığa karşı; yani bireysel duruş ile toplum siyasetini ayırarak bir tavır ortaya koymaya

çalıştığı söylenebilir. Örneğin Arsen'in dostu Surhay'a olan sevgisi, Ebülfet ve Cemile'nin aşkları, insan psikolojisi ile ilgilidir. Povestte, birbirini seven iki âşık genç, bireysel bir tema oluşturur. Cemile ve Ebülfet'in povestte okuyucuya yansıttıkları tek şey, çocuk yaşta Şuşa'dan ayrılmak zorunda kalmış birçok şeyden habersiz iki gencin birbirlerine olan masum aşklarıdır. Yazarın bu gençlere göçe ilişkin hiçbir siyasi mücadele yüklememiş olduğu görülmektedir". [3, s. 778]

Şükürlər olsun ki, İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı digər ərəzilərimiz kimi Şuşa da azad olundu. 44 günlük müharibə dönəmində Azərbaycan xalqı əzmkarlığını, milli birliyini göstərdi. Artıq Qarabağa, Cümünün xatirələrində yer alan Cıdır düzünə, Şuşanın səfalı təbiətinin qoynuna rahatlıqla addım ata və fəxarət hissi ilə Şuşa bizimdir!....Qarabağ Azərbaycandır! deyə bilirik.

Ədəbiyyat

1. Elçin. Bayraqdar: Bakı, 2004.
2. Adıgüzel Sedat. Edebiyat sosyolojisi açısından romanlar: Ankara, 2011.
3. Taşkın İşgörən. Elçin Efendiyevin "Bayraqdar" povetində insan panoraması//Journal of Turkish language and literature//sayı 3. 2018

Lymana Teyubova
Baku State University
master student
esfeala@gmail.com

KARABAKH MEMORIES BASED ON THE STORY OF ELCHIN EFENDIEV «BAYRAKTAR»

Abstract

Outstanding writer and playwright, literary scholar and critic, skillful observer of the events of modern life - Elchin Efendiyev is also a skillful chronicle of paradoxical historical events. An innovator in Azerbaijani literature managed to lay a new path, his stories, novels and novels were translated into English, French, Spanish, Arabic, Persian, Hungarian, German, Czech, Slovak, Bulgarian, Russian, etc. Azerbaijani Turkic has adapted to the Turkish language. The Turkish public showed the greatest interest in Elchin Efendiev's work. Numerous monographs and dissertations were written about him.

Keywords: *Elchin, Karabakh, Shusha, memories, story, Bayraktar*

Лимана Тейюбова
Бакинский Государственный Университет
магистр
esfeala@gmail.com

КАРАБАХСКИЕ ВОСПОМИНАНИЯ НА ОСНОВЕ ПОВЕСТИ ЭЛЬЧИНА ЭФЕНДИЕВА «БАЙРАКТАР»

Резюме

Выдающийся писатель и драматург, литературовед и критик, искусный наблюдатель за событиями современной жизни-Эльчин Эфендиев является также умелым хронистом парадоксальных исторических событий. Новатор в азербайджанской литературе сумел проложить новую стезю, его рассказы, повести и романы были переведены на английский, французский, испанский, арабский, персидский, венгерский, немецкий, чешский, словацкий, болгарский, русский и на др. языки, а также азербайджанский (тюркский) адаптировался под турецкий (тюркский) язык. Наибольший интерес к творчеству Эльчина Эфендиева проявила Турецкая Республика. Про него были написаны многочисленные монографии, диссертации.

Ключевые слова: *Эльчин, Карабах, Шуша, воспоминания, повесть, Байрактар*

İÇİNDƏKİLƏR

Adil Babayev	
“Dədə Qorqud” Elmi-Tədqiqat Laboratoriyasının 25 illik fəaliyyəti	5
Nizami Cəfərov	
Ayinəsi işdir kişinin	7
Jalə Hüseynova	
“Allah xofu: inanclar və həqiqətlər”	15
İradə Rəhmanova	
“Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında folklor motivləri”	20
Almara Nəbiyeva	
“Təpəgöz obrazının funksional semantikasını və dünya eposu”	24
Samirə Quliyeva	
“Kitabi-Dədə Qorqud” poetik fiqurlar	29
Rəna Cavadova	
Dünya ədəbiyyatşünaslığında Basatın Təpəgözü öldürdüyü boyun müqayisəli təhlili	34
Дениз Валиева	
Политическая культура: систематический обзор типов и компонентов	38
Nəzrin Mirzəli	
Ədəbi qəhrəman: şəxsiyyət və tarixi gerçəklik (Ali Kafkasyalı romanları əsasında)	46
Aytac Şükürova	
“İsmayıl Şıxlının bədii nəslərində müəllim obrazı milli-tarixi mühit çərçivəsində”	51
Limanə Teyyubova	
Elçin Əfəndiyevin “Bayraqdar” povesti əsasında Qarabağ xatirələri	56

**“Dədə-Qorqud dünyası” adlı beynəlxalq elmi jurnal
məqalə qəbulu**

Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının nəzdində fəaliyyət göstərən “Dədə-Qorqud dünyası”adlı beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalın tərtib olunma qaydaları:

Jurnalın istiqamətləri:

Folklorşünaslıq

Ədəbiyyatşünaslıq

Dil və nəzəri məsələlər

Etnoqrafiya

Məqalənin tərtibinə aşağıdakı tələblər qoyulur:

1. Məqalənin adı yazılmalıdır (qalın şrift 14)
2. Müəllifin adı, atasının adı, soyadı, ölkə, şəhər, elmi dərəcəsi, vəzifəsi, işlədiyi təhsil (elmi - tədqiqat) müəssisəsinin adı, elektron ünvanı-adi hərflərlə, şrift 12
3. Xülasə 3 dildə (200-350 söz), açar sözlər (minimum 7 söz) verilməlidir.
4. Məqalə 6-10 səhifə həcmində, A4 formatda soldan 3 sm., sağdan, aşağıdan və yuxarıdan 2 sm., şrift 14, interval 1.5 , Times New Roman ilə yazılmalıdır.
5. Məqalələr Azərbaycan, türk, rus, ingilis dillərində qəbul olunur.
6. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə xülasə (xülasə 10 cümlədən az olmamalıdır) verilməlidir.

e-mail: dedeqorqud.dunyasi@gmail.com

Tel: +994702251869; +994125390929

Korrektor və dizayn:

A.Y.Əzimova, F.S.Əliyeva, F.M. Ağayeva

Redaksiyanın ünvanı:

AZ-1148, Z.Xəlilov küçəsi 23, I sayılı korpus, II mərtəbə, otaq 215

Telefon: (012) 539-09-29, (070) 225-18-69;

e-mail: dedeqorqud.dünyasi@gmail.com

İmzalandı: 01.05.2024

Onlayn çap: 05.05.2024

Kağız çapı: 05.05.2024

Kağız formatı: 60x84 1/8

H/n həcmi: 7,75 ç.v.

Sifariş: 794

“ZƏNGƏZURDA” Çap Evində çap olunub.

Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.,

"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.

Tel.: + 994 50 209 59 68

+ 994 55 209 59 68

+ 994 12 510 63 99

e-mail: zengezurda1868@mail.ru

